

RELAȚIA DINTRE ELITE ȘI POPOR ÎN PERIOADA MEMORANDISTĂ

Ignorarea Memorandum-ului de Franz Joseph, respingerea lui de către o parte importantă a elitei naționale, precum și comentarea lui de pe poziții critice în cele mai importante ziare de limbă română din Transilvania sugerează eșecul unei mișcări care nu a fost bine calculată și care ar fi rămas o simplă petiție între atâtea altele, dacă guvernul de la Budapesta nu ar fi orchestrat celebrul proces al memorandiștilor în urma căruia liderii români au fost trimiși în detenție. Istoria este făcută din *endochomena allôs echein*, din 'lucruri ce ar fi putut fi altele'¹. Soarta Partidului Național Român (dizolvat prin ordinul guvernului ungar din 16 iunie 1894) ar fi fost cu siguranță alta, dacă Memorandumul nu ar fi fost dus la Viena, negocierile cu partea ungară ar fi fost mai line și ar fi putut aduce unele îmbunătățiri în viața politică a românilor ardeleni, și în cele din urmă poate ar fi fost posibilă chiar o 'reconciliere' între cele două părți, dacă românii ar fi ales calea parlamentară și s-ar fi folosit de drepturile individuale garantate de statul maghiar. Memorandiștii au ratat, însă, și după deschiderea procesului împotriva lor (13 mai 1893) o înțelegere cu puterea ungară, favorizată de preluarea portofoliului de prim ministru Alexander (Sándor) Wekerle și de călătoria lui Franz Joseph în comitatul Arad.

În decembrie 1893, Alexander Wekerle l-a invitat pe Ioan Rațiu la Budapesta într-o încercare de remediere a fracturilor de comunicare dintre români și maghiari. În schimbul renunțării la pretenția autonomiei Transilvaniei și a agitației memorandiste, Wekerle le-a propus românilor suspendarea procesului celor implicați în Memorandum și o nouă lege electorală mai favorabilă decât cea aflată în vigoare. Ioan Rațiu a respins, însă, această ofertă, spunând că „nu s-a născut încă acel român care să aibă îndrăzneala să modifice programul partidului” (program care avea ca prim punct autonomia Transilvaniei)². Ioan Rațiu a preferat aura eroică în schimbul negocierilor care ar fi putut schimba, chiar dacă nu într-o formulă revoluționară, configurația parlamentului de la Budapesta printr-o reprezentativitate mai mare a românilor. Exista după trimiterea Memorandum-ului la Tron o breșă în politica ungară care putea fi exploatată de români. Deputatul Hieronymi Károly, care va deveni ministru de interne în cabinetul Wekerle, socotea drept inacceptabile anumite pasaje ale documentului de la 1892: „Încetarea uniunii ardeleni, modificarea în sens federalistic a legilor de la 1867, organizarea poporului român și reprezentarea lui separată pe baze teritoriale: sunt tot pretensiuni, asupra

1 Paul Veyne, *Cum se scrie istoria*, trad. Maria Carpov, București, Meridiane, 1999, p.123.

2 Vasile Netea, *Istoria Memorandumului*, București, Fundația Regele Mihai I, 1947, p.213.

căroră nici nu se discută, și orice agitare făcută în favorul acestor idei, este trădare de patrie”³, dar era de acord cu altele: „Sunt însă în Memorandum cereri, care trebuie luate în considerațiune, pentru că nu se întreabă, că cine le cere, ci că drept e oare ce se spune? Astfel e pretensiunea, ca censul electoral să fie revizuit și ca cercurile electorale să fie împărțite mai bine, mai cu dreptate. Sunt convins că împărțirea actuală a cercurilor electorale este nedreaptă, neechitabilă, iar censul trebuie revizuit”⁴.

Liderii memorandiști nu erau, însă, interesați de ‘împăcare’, după cum observa cu reproș și deputatul Gyula Horváth într-un discurs ținut la 7 octombrie 1893 în Dieta de la Budapesta: „Este un singur Român care și-ar fi ridicat glasul atunci când István Tisza le-a oferit dreapta? Fost-a în întregul pacinic comitat al Bihorului cineva, care să fi simțit călduroasa provocare, care pe noi ne-a atins foarte rece, și să fi răspuns numai cu un cuvânt măcar la această călduroasă provocare, așa cum se răspunde în mod cinstit aceluia care te salută? Nu, nici un glas nu s-a auzit din partea Românilor”⁵.

Refuzând împăcarea propusă în diferite forme de reprezentanții puterii de la Budapesta, românii au speculat în favoarea propriului triumf, respingând oferte pe care abia peste zece ani vor mai avea ocazia să le negocieze. Cu o tactică bine pusă la punct, însă, clasa politică românească din Transilvania ar fi putut în acest deceniu de retragere nu doar să se întărească și să câștige experiență parlamentară, dar să și obțină de pe poziții tot mai fortificate diferite concesii.

Memorandiștii erau mult mai ocupați în 1893, când autoritățile ungare le-au acordat un *time out*, cu pregătirea procesului și a maselor, care trebuiau să devină conștiente de martiriul care va urma. Propaganda făcută procesului a avut cu certitudine mai multă greutate decât cea făcută Memorandum-ului propriu-zis. Astfel mult mai mulți oameni au aflat despre Memorandum prin intermediul campaniei făcute procesului memorandiștilor. După cum povestește Vaida Voievod, „noi, tinerimea universitară, am primit însărcinarea ca să pregătim, din bună vreme, o manifestație de solidarizare a întregului popor cu memorandiștii. Rolul nostru a fost să cutreierăm satele ținutului nostru de origine, încurajând pe cei timizi, întărindu-i în credință pe cei însuflețiți și asigurând prezentarea la Cluj, în ziua procesului, a unei mulțimi cât de impozante de Români”⁶. Pentru atingerea acestui scop, tinerii activiști au lansat un Apel prin care încercau să convingă cât mai multă lume să vină la Cluj în zilele procesului. Manifestul pregătit face apel la mândria națională: „Să dovedim că suntem conștii despre dreptul nostru ce

3 Discursul ținut la 3 noiembrie 1892 de Hieronymi Károly în fața alegătorilor din Jimbolia, în Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau Luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, Vol. VII, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1913, p.555.

4 *Ibidem*.

5 Teodor V. Păcățian, *op. cit.*, p.635.

6 Vasile Netea, *op. cit.*, p.222.

vreau să ni-l calce în picioare, pentru că numai atunci suntem vrednici de drepturi”⁷ și la mândria de om prin comparații cu conotații negative: „Cel ce ca un verme fără conștiință se târâie, ca un verme va fi călcat”⁸. Cei care primeau Apelul prin care li se cerea solidaritate cu memorandiștii erau somați să aleagă: „Procesul Memorandum-ului este o columnă, pe care se va înscrie una din două: energie sau lașitate, conștiință sau nepăsare, viață sau moarte. Să alegem!”⁹. Victimizarea premeditată a liderilor memorandiști apare și în scrisoarea pe care i-o trimite Vasile Lucaciu în martie 1894 lui Gheorghe Pop de Băsești: „numai două luni ne mai despart de dezbaterea ce va avea loc la Cluj. Acest proces al nostru va trebui să aibă un răsunet istoric. Aștept cu nerăbdare procesul și sunt convins că vom putea arăta din nou tiranilor noștri demnitatea noastră de a sta neclintiți față de orice tentativă sau uneltire a lor. [...] Te rog Bade, ai curaj și insuflă-le și celorlalți curaj, căci numai având curaj vom putea atrage simpatia întregii lumi civilizate spre noi”¹⁰. Strategia memorandiștilor a dat roade, după cum constată T. V. Păcățian, care numără în perioada 7-24 mai 1894, pe timpul deliberărilor finale ale procesului circa 20.000 de oameni veniți să-i susțină pe memorandiști: „Pe ziua în care s-a început pertractarea venise mulțime mare de Români la Cluj, mai ales țărani, de prin toate părțile de țară, pentru a-și arăta iubirea și alipirea față de conducătorii, care sunt trași la răspundere pentru o făptuire săvârșită din încredințarea obștei românești. Și numărul Românilor, inteligenți și țărani, care veneau la Cluj pentru a-și manifesta solidaritatea cu membrii comitetului dat în judecată, creștea din zi în zi, astfel că într-o vreme erau peste 20 de mii de Români întruniți în Cluj”¹¹. Dar în afara celor care au venit personal să-i încurajeze pe memorandiști au fost mult mai mulți cei care au trimis scrisori și telegrame de susținere. Din aceste epistole se poate vedea nu doar efectul Memorandum-ului și glorificarea memorandiștilor, ci și felul în care oamenii își însușeau acest document post factum.

Solidarizarea cu Memorandum-ul

‘Apelurile’ scrise de trimișii memorandiștilor în localitățile Ardealului au înștiințat poporul despre proces și cauzele lui. Între timp, textul Memorandum-ului a devenit și el cunoscut, iar oamenii sensibilizați de propaganda făcută în jurul procesului au început să-și asume documentul și chiar să se identifice cu cei care l-au conceput, așa cum face „Poporul Român gr. cat. din Mănărade” (comit. Alba Inferior) într-o scrisoare datată 6 aprilie

7 *Ibidem*.

8 *Ibidem*.

9 *Ibidem*.

10 *Ibidem*, p.225.

11 Teodor V. Păcățian, *op. cit.*, p.662.

1894 și semnată de aproape 100 de persoane : „Memorandu ce s-a înaintat iubitului nostru monarh de comitetul național Român s-a înaintat de noi, întregu popor Român, pentru nedreptățile ce ni se fac de cătră conducătorii maghiari, și nu numai Comitetul nostru național pe care-l numesc dnii. maghiari nădrăgari, ci și noi întreg popor Român care portăm ițari nu suntem mulțămiiți”¹² sau într-o alta în care 450 de oameni din Pătrânjeni (comit. Alba Inferior) declară: „Cu condamnații noștri aderăm. Lupta voastră e luptă dreaptă, e lupta unui popor nevinovat care-și pretinde drepturile sale. Dzeu. să vă fie protector, vouă, martiri Români. Ai noștri sunteți voi [...] și pre voi vă urmăm și în mâinile voastre punem viața noastră”¹³. Liderii mișcării naționale române din Ardeal câștigă prin popularitatea procesului mai multă încredere decât ar fi avut dacă autoritățile ungare nu i-ar fi trimis în judecată. În multe locuri nu se știe prea exact ce se întâmplă, după cum rezultă dintr-o depeșă trimisă din Reșița: “ori ce ați făcut până acum pentru viața politică națională a partidei noastre naționale române din Transilvania, Banat și Ungaria, care e întreg poporul român din aceste provincii, bine ați făcut”¹⁴ sau dintr-un anunț trimis ziarului *Tribuna* de 56 de persoane din Râmeș: „Noi poporul din Munții Apuseni – oameni fără de carte care nu avem de unde ști ce s-au întâmplat cu iubiții noștri conducători, care acum sunt trași la judecată pentru noi, adică pentru întreg poporul român. Dară noi, cu preoți și învățători care trebuie să lumineze poporul, nu auzim nimica de la dâșii, numai mergând în jos la țară am auzit de la Unguri care ne întrebau dacă nu am mers la Clușiu, și așa ne-am adus aminte că noi v-am ales de conducători ai noștri”¹⁵. La fel „poporul Român din comuna Archita, comitetul Odorheiului” a aflat despre procesul memorandiștilor „Citind Foaiă poporului în ziua de învierea Domnului și Mântuitorului Hristos și aflând dintr-însa despre procesul Memorandumului, și că se vor judeca 25 din membrii comitetului central ne-am întristat până la suflet”¹⁶.

Salvarea poporului român și a memorandiștilor se află în mâinile lui Dumnezeu

Procesul memorandiștilor va fi pentru românii ardeleni asemănător crucificării lui Isus Cristos, poate și din cauza plasării datei procesului în apropierea sărbătorilor pascale. Românii se așteaptă, astfel, ca mitul biblic să funcționeze și în cazul conducătorilor lor, care se sacrifică pe altarul renașterii națiunii. Scrisoarea „poporului din Galșa” (Comit. Arad) recunoaște

12 *Mărturii documentare* (1892-1895). *Adeziunea populară la mișcarea memorandistă*, București, Edit. Științifică, 1996, p.143.

13 *Ibidem*, p.148.

14 *Ibidem*, p.209.

15 *Ibidem*, p.150.

16 *Ibidem*, p.275.

martiriul memorandiștilor: „Mântuitorul Cristos a suferit, a răbdat lovituri, palme, scuipări și moarte pe cruce; conducătorii neamului românesc sunt pe aceeași cale. Mântuitorul Cristos a suferit, dar, oh Doamne! cât de înălțător, cât de triumfător s-a sculat a treia zi din mormânt, zdrobind, sfărâmând lanțurile întunericului și ale ticăloșiei omenești”¹⁷. Memorandiștii devin sfinți pentru că ei apară o cauză „dreaptă și creștinească”, de aceea ei nu au nevoie de apărarea poporului: „Dumnezeul dreptății, Dumnezeul luminii e cu noi. El va dispune de sosirea grabnică a învierii neamului românesc, va face să piară dușmanii lui ‘precum piere fumul și precum se topește ceara de fața focului’, va face, după atâtea jerfe aduse pe altarul cauzei noastre sfinte, să răsară odată soarele dreptății și asupra neamului nostru”¹⁸. Procesul considerat nedrept de poporul român oferă iluzia sacrificiului cristic, care va duce la schimbări neîntârziate pentru că „Dumnezeu e cu noi!”, iar memorandiștii sunt „Apostoli ai românismului”¹⁹. Românii nu-și propun să lupte în adevăratul sens al cuvântului pentru apărarea conducătorilor săi, fiindcă ei cred în mântuirea ce va să vină: „Nu ne vom lepăda ca Petru, nu ne vom lepăda până dincolo de mormânt. Nu vom scoate nici sabia. Lupta-vom spiritualicește, uniți în cugete, uniți în simțiri, cu sufletul toți până la unul spre Voi, Martirii noștri, țintim. Înainte numai, noi v-am încredințat, gata suntem cu toții a primi răstignirea, ca astfel falnic să reînviem”²⁰. Cu aceste ecouri mișcarea memorandistă primește o tentă milenaristă. Românii transformă situația disperată în care se află națiunea lor, prin procesul memorandiștilor, în motive de speranță. Ei rămân în expectativă așteptând reînvierea nației cu ajutorul forțelor divine, după cum se vede și din scrisoarea trimisă de plugarii din Valea Someșului: „Curaj, Scumpilor Bărbați, aduceți-vă aminte cum suferința lui Hristos au mântuit neamul omenesc din orbia păcatelor, așa și suferințele D-lor. Voastre vor mântui Poporul românesc din robia dușmanului”²¹ sau în epistola scrisă de „moții și moaștele” din Certege (comit. Turda-Arieș): „Christos pentru predicarea adevărului a fost judecat la moartea crucii de Jidovi, așa și voi pentru că ați arătat lumii adevărul cum inamicii aplică legea și cearcă a ne nimici, pentru că ați luptat arătând lumii nedreptățile ce ni se fac, sunteți trași în judecată; precum însă Christos a ieșit învingător biruindu-și vrășmașii, și voi veți ieși învingători, iar poporul român își va recâștiga drepturile răpitate de pismași”²². Simpla suferință, la care se adaugă sacrificiul conducătorilor și credința poporului, ar putea rezolva situația grea a românilor: „Încredințați-vă în Dumnezeu carele

17 *Ibidem*, p.168.

18 *Ibidem*.

19 În scrisoarea trimisă de românii din Hălmașiu, comitatul Arad, în 25 aprilie/7 mai 1894, *Mărturii documentare* (1892-1895), citat, p.169.

20 În scrisoarea trimisă de reprezentanții românilor din Zdrapți, comitatul Hunedoara, în 21 aprilie/3 mai 1894, *Mărturii documentare* (1892-1895), citat, p.266.

21 *Ibidem*, p.304.

22 *Ibidem*, p.497.

au revărsat asupra popoarelor razele dreptății și libertății, prin urmare și nouă, poporului român de sub Coroana Sfântului Ștefan, ziceți înainte cu Dumnezeu cu toată încrederea, căci dreptatea are să învingă”²³.

Pentru românii ardeleni, memorandiștii prin sacrificul lor vor aduce la lumină întregul popor asuprit și vor răzbuna soarta lor nedreaptă întocmai cum Cristos i-a izbăvit pe cei credincioși. Românii nu găseau o altă modalitate de a interpreta protestul memorandist, viitorul lor mai bun nu putea veni decât de la Dumnezeu, ei nu-și puteau imagina o altfel de scăpare, eventual una care să vină prin propriul lor protest față de o politică neprietenoasă: „Cărturarii și Fariseii cei din vechime au intrat în Divan ca să judece nevinovăția personificată, pe ‘Fiul omului’ care propovăduia desrobirea popoarelor, și după plinirea legii, nici piatră pe piatră n-a rămas din Golgota lor. Voi, ‘fiii românilor’, pentru desrobirea popoarelor sunteți duși în divanul modern”²⁴. Memorandiștii devin eroii și martirii unei națiuni copleșite de temeri și complexe, pentru care răbdarea este unul din principalele mijloace ale supraviețuirii: „nu deznădăjduiți în lupta ce o ați început în numele nostru, căci încrederea pusă în noi și ajutorul nostru e cu voi! Orice va veni peste noi vom suporta cu răbdare, cu încredere în bunul Dumnezeu și fără temere de pieire, căci Românii în putere și Românii în veci nu pier”²⁵. Dacă pentru oamenii simplii răbdarea este o calitate esențială, pentru conducătorii lor lucrurile se schimbă, ei nu au voie să abandoneze lupta, fiindcă cel care va abdica de la crezul său va fi pe veci blestemat: „Noi Vă iubim, noi nu Vă părăsim, ci pururea Vă vom urma, și-apoi cine s-ar retrage de pe Câmpul de luptă, ‘de fulgere să piară, de trăznet și pucioasă”²⁶. Același tip de blestem le este destinat și maghiarilor de preotul din Pătrânjeni (comit. Alba Infer.): „Foc și pucioasă asupra îngâmfării hunice ce țintește a ne sugruma vitalitatea, ce ne neagă drepturile și libertatea cetățenească. Cu noi să fie Dumnezeu”²⁷.

Transpunerea biblică a mișcării memorandiste de către spectatorii ei din popor o lipsește pe aceasta de ‘voința generală’ necesară pașilor următori. De altfel strategia liderilor români se oprește la procesul lor, nu merge mai departe de propria martirizare, de aceea nici adeziunile primite de aceștia nu caută soluții raționale, ci se mulțumesc cu atitudinea pasivă a așteptării mântuirii prin credința în Dumnezeu. Cum se vede și din scrisoarea lui Aureliu Nistor din Ucrișiu (comitatul Bihor), românii trebuie doar să aibă răbdare și să aștepte momentul în care cei răi vor fi pedepsiți, iar cei buni răsplățiți: „Să nu ne temem de miriadele poporului maghiar: căci s-au

rânduit asupra noastră din toate părțile. Psl. 3, 6. De răbdarea lui Iov am auzit și sfârșitul Dlui am văzut fiind Dl. milostiv și îndurat de soarta dreptilor. Iacob, 5, 11. Fericiți sunt bărbații care rabdă ispita, căci lămurindu-se, vor primi cununa vieții care a făgăduit-o D-zeu celor iubitori de adevăr. Iacob, 1, 12. Și în acea zi va răsplăti Dl. fărădelegea lor și după răutatea lor îi va pierde pre dâșii. Psl. 93, 23”²⁸.

Chiar dacă națiunea română rămâne în expectativă, așteptând momentul bunăvoinței divine, totuși din adeziunile primite de memorandiști se poate contura misiunea cu care poporul îi investește pe conducătorii lui: „Mergeți numai, iluștrii noștri conducători, cu fruntea ridicată! Mergeți numai pe calea aceasta nu ca acuzați ci ca apărații drepturilor alor trei milioane de Români. La spatele Vostru stă acest popor și când Voi veți fi osândiți osândit va fi și El”²⁹. Misiunea memorandiștilor devine și misiunea națiunii, de aceea conducătorii poporului trebuie să accepte pedeapsa pe care o vor primi în numele celor mulți: „chiar de veți căpăta jertfa osândei nemeritate suntem și noi osândiți, căci voi nu principiile voastre, ci necazurile, principiile și suferințele noastre, care ca o lepră au căzut asupra noastră din partea răuvoitorilor neamului nostru. Le-ați dezvoltat în memorandum, pentru carele stați astăzi înaintea tribunalului din Cluș; fiți mândri, căci sfânta cauză pentru care luptați și Dumnezeul Gintelor va ajuta cauzei noastre și ne va înmulți ca stelele cerului și ca nisipul mai mult ca pre cei ce ne asupresc pre noi”³⁰. În numele misiunii pe care trebuie să o îndeplinească memorandiștii nu au voie să dea înapoi sau să se teamă pentru ei îșiși câtă vreme națiunea și-a pus speranța în ei: „Apostoli ai dreptății! Luceferi ai românismului! Inimile noastre, ale tuturor sunt cu Voi. Înainte fără șovăire! Nici procurorii, nici temnițele Vașului, Seghedinului etc., nici chiar Golgota românismului nu ne vor despărți de Voi scumpi conducători ai noștri, nici ne vor zdruncina credința în triumful dreptății și al libertății”³¹.

Românii – victimele ungarilor

Prin contrast cu românii, care apar în epistolele trimise în semn de solidaritate cu memorandiștii ca un popor martirizat și chinuit, ungarilor sunt cei răi, sunt dușmanii, un „popor fanatizat fără de noblețe”³², cu guvernări

²⁸ *Ibidem*, p.175.

²⁹ În scrisoarea trimisă de românii din Bata, comitatul Caraș-Severin, din 24 aprilie/6 mai 1894, *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.191.

³⁰ În scrisoarea trimisă de locuitorii din Bănia, comitatul Caraș-Severin, 25 aprilie/7 mai 1894, *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.192.

³¹ În scrisoarea trimisă de românii din Ciucea, comitatul Cojocna-Cluj, 26 aprilie/8 mai 1894, *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.217-218.

³² În scrisoarea trimisă de Aureliu Nistor din Ucriș, comitatul Bihor, datată 20 aprilie/2 mai 1894, în *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.174.

despotice „unite în ale șovinistei societăți maghiare”³³ care vor să-i supună pe românii atât de „pașnici” și „blânzi”, dar „apăsați și atacați în drepturile cele mai naturale”³⁴, pentru că „Poporul Român care veacuri de-a rândul mai mult a luptat pentru limbă decât [pentru] viața sa, precum o mărturisește istoria trecutului, de la inaugurarea nefericitei ere a falsului constituționalism unguresc, au avut să îndure cele mai sălbatice atacuri și atentate asupra moștenirii sale celei mai scumpe, asupra limbei, a obiceiurilor și a credinței sale strămoșești”³⁵. Ungurii sunt „puternicii zilei”, care „în orbia șovinismului lor și-au pierdut și cel din urmă cumpăt și au dat și cel din urmă atac desperat, hotărând tragerea în judecată a poporului românesc”³⁶.

Imaginea maghiarilor în epistolele românilor din perioada procesului memorandist este formată din stereotipuri, comunitatea maghiarilor devine comunitatea dușmană, nu apar nici un fel de diferențe între clasa conducătoare și oamenii simplii, ungurii sunt cei care le fac rău românilor, sunt „barbarii asiatici” care “nu vor izbuti a nimici pre reprezentanții eroiceii ginte latine în a căror vine curge sângele unui Traian, Iancu, Horea, Cloșca și Crișan”³⁷. Antecedentele eroice ale românilor sunt avantaje pe care liderii memorandiști ar trebui să le ia serios în calcul, mai cu seamă când au de-a face cu o națiune care nu se ridică la același nivel de eroism. Prejudecățile și stereotipiile funcționează în sens dublu: noi suntem buni, drepti, eroi, iar ceilalți sunt răi, necivilizați, nedrepti, de aceea Dumnezeu va fi cu ‘noi’, pedepsindu-i pe ‘ceilalți’: „nu avem cuvinte destule cu care să putem caracteriza pre șovinismul care a avut nerușinata cutezanță a vă trage în judecată pentru descoperirea făcută prin acest memorandum înaintea capului suprem al statului și înaintea lumii civilizate, despre suferințele națiunii noastre din partea împilatorilor noștri seculari. [...] precum au răsărit creștinilor prin Cristos din mormânt viața eternă, așa din groapa în care va fi aruncat partidul național pentru acest memorandum va izvorî pentru toți românii libertatea națională”³⁸. Românii încearcă să evadeze din situația lor marginalizată, prezentându-se superiori ‘dușmanului’ și conturând-i acestuia o imagine cât mai negativă, astfel memorandiștii sunt apărătorii limbii, iar ungurii uzurpatorii barbari: „Acolo, unde Voi ca falnici stejari stați

pre banca barbarismului asiatic, acolo voiește a ne răpi dulcea noastră limbă moștenită de la strămoșii noștri cari și-au vărsat sângele numai ca să o poată apăra contra atacurilor dușmane cari zi de zi năvălesc asupra ei prin uneltiri viclene și intrigă. Acolo voiesc ei în oarba lor trufie – proprie numai urmașilor lui Atila – a ne maghiariza sau a ne nimici totalminte din străbunele noastre moșii moștenite de la un Traian vestit, morți numai o dăm, vii nici-odată”³⁹. Românii se miră că ungurilor „o viață de o mie de ani nu le-a fost de ajuns să ne cunoască, nici inima noastră frățească, nici meritele noastre istorice pentru monarhie, pentru Ungaria și pentru Europa, ci dându-se pradă șovinismului atentează la limba și la cultura noastră românească, la ceea ce odată cu capul nu ne învoim”⁴⁰.

Din scrisorile românilor ardeleni adresate liderilor memorandiști se observă nu doar etnocentrismul, specific acelei perioade, accentuat de reformele naționaliste ale statului ungar, sau opoziția ‘bine’-‘rău’ în care erau văzute relațiile cu maghiarii, ci și o siguranță tot mai mare de sine a oamenilor care vorbesc despre drepturile lor naționale, pentru care, însă, nu sunt dispuși să lupte, preferând să se roage unui Dumnezeu care își va întoarce fața și spre ei: „Viața românească și cultura românească în provinciile noastre, ce le locuim de 1800 de ani, și spre realizarea cărora rugăciunile noastre le înălțăm cu pietate către marele și puternicul geniu al ginteii latine, și cu el împreună către D-zeul etern al popoarelor”⁴¹.

Perioada memorandistă a însemnat o apropiere între ‘elite’ și ‘popor’. Propaganda făcută procesului în toate ziarele de limbă română din Ungaria, apelurile întocmite de intelectuali și călătoriile acestora în satele cu majoritate românească au determinat masele să se asocieze, chiar dacă nu direct, mișcării elitelor. Oamenii au devenit conștienți că reprezintă o comunitate, că au anumite drepturi și că acestea trebuie mereu cerute. După cum rezultă din scrisorile de solidarizare, masele și-au asumat revendicările liderilor români, dar considerau că misiunea de luptător este doar a conducătorilor lor, deveniți „apostoli” și „martiri” ai națiunii: „Ni-e foarte bine cunoscut la toți că iubiiții noștri membri ai comitetului național, cari or dus memorandumul la Viena, au împlinit dorința și voința poporului întreg, și pentru care a lor faptă nobilă mai avea-vor cu Scile și Caribde de a se lupta. Și vă strigăm din adâncul sufletului nostru, înainte numai, pre calea ce-ați apucat-o, fără de șovăire, căci aurul prin focul cel ferbinte se probează și cel care fuge de umbra de dușman, nu-i vrednic a se numi român”⁴². Odată cu mișcarea memorandistă românii înțeleg că doar organizații pot rezista

33 *Ibidem*.

34 În scrisoarea parohului ortodox Zaharia Ganea, trimisă în numele comunității din Ferihaz, comitatul Târnava Mare (azi Ighișu Nou, comuna Bârghiș, jud. Sibiu), 25 aprilie/7 mai, *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.360.

35 În scrisoarea semnată de 350 de oameni din localitățile Morlaca, Molosig, Muierău și Secuieu, comitatul Cojocna-Cluj, *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.229.

36 În scrisoarea semnată de 80 de persoane din Coșlariu, comitatul Alba Inferioară, 26 mai/8 aprilie 1894, *Mărturii documentare (1892-1895)*, op. cit., p.129.

37 În scrisoarea semnată de Dr. Ciato și Dr. Moldovan, trimisă din Gerasdorf, comitat Alba Infer. (azi Ungureni, comuna Roșia de Secaș, jud. Alba), 27 aprilie/9 mai 1894, *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.139.

38 În scrisoarea semnată de 75 de locuitori din Araneag, comitatul Arad, 23 aprilie/5 mai 1894, *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.163.

39 În scrisoarea semnată de 65 de locuitori din Hășmașu Român, comitatul Turda-Arieș, 23 aprilie/5 mai 1894, în *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.408.

40 În scrisoarea semnată de 50 de români din Reșița, comitatul Caraș-Severin, 25 aprilie/7 mai 1894, *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.209.

41 *Ibidem*.

42 În scrisoarea semnată de 120 de locuitori din Iladia (azi Ilidia, comuna Ciclova Română, jud. Caraș-Severin), comitatul Caraș-Severin, 24 aprilie/6 mai 1894, *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.203.

presiunilor maghiare din epocă: „scumpilor noștri frunțași, vă zicem în numele lui D-zeu, în numele scumpei noastre nenorocite națiuni, nu ne părăsiți în aceste grele timpuri, căci noi vă asigurăm de toată iubirea și recunoștința noastră, de tot sprijinul”⁴³. Solidaritatea pe care și-o exprimă cei mai mulți români este, însă, una mai degrabă spirituală, chiar dacă pe parcursul procesului au mers la Cluj în jur de 20 000 de oameni pentru a demonstra că Memorandum-ul este și al lor. ‘Conștientizarea’ care are loc în perioada memorandistă nu pune în mișcare poporul, care nu are mijloacele necesare intrării în lupta propriu-zisă după cum mărturisește și scrisoarea celor din Zdrapți, comitatul Hunedoara: „Partea cea mai mare nu poate veni luni la Golgota Clujului, oprindu-ne depărtarea și starea mizeră care ne-au croit-o dușmanii”⁴⁴. Solidarizarea cu mișcarea memorandistă și gradul de conștientizare a poporului român din Transilvania se va contabiliza istoric, dar nu va amenința în nici un fel sistemul politic ungar și nici nu va aduce schimbări favorabile românilor.

43 În scrisoarea celor 97 de plugari români din Cârța Săsească (azi Cârța, jud. Sibiu), comitatul Făgăraș, 1/13 mai 1894, *Mărturii documentare (1892-1895)*, citat, p.237.

44 *Ibidem*, p.266.

PERCEPȚIA DE MARGINE ÎN DISCURSURILE ELITEI ROMÂNÊȘTI DIN TRANSILVANIA

În toate încercările și acțiunile lor politice, românii ardeleni își plâng marginalitatea. Acesta este punctul de plecare pentru orice întreprindere cu oarecare anvergură sau chiar o terapie pentru ieșirea din frustrare. Imposibila evadare din situația periferică în care se află va produce la românii ardeleni mitul salvatorului, al țapului ispășitor, și va scoate în evidență complexul de superioritate pe care și-l construiesc românii ardeleni la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Mitul salvatorului sau împăratul ca reprezentant al centrului în imaginarul colectiv

Împăratul habsburgilor apare în momentele cheie ale dezvoltării națiunii române din Transilvania ca instanța supremă, singura care îi poate ajuta pe români în lupta pentru emancipare națională. După integrarea Principatului, în 1691, Curtea de la Viena, sensibilizată de experiențele sale cu nesupusa nobilime maghiară, a căutat după posibilități să-și extindă autoritatea în Transilvania, fără a provoca rezistența celor trei națiuni politice, printr-o lezare deschisă a ordinii tradiționale. Integrarea elementului românesc neprivilegiat, situat în afara instituției stărilor politice, în conceptul de politică religioasă și de stat a Vienei, apăsarea oamenilor de stat ai curții imperiale absolutiste drept calea indirectă potrivită spre a-și atinge scopul. Pentru români, însă, impulsurile venind de la Viena, au însemnat, după cum notează Mathias Bernath, începuturile unei noi epoci, pentru că în următoarele decenii starea socială a acestora s-a schimbat radical¹. Încorporarea Principatului în monarhia habsburgică în ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea a dus de asemenea la schimbări cu profunde consecințe în ceea ce privește condiția preoților români și a contribuit la deșteptarea unei conștiințe istorice românești. Curtea de la Viena prin emisarii săi iezuiți a oferit ierarhiei ortodoxe și clerului de parohie toate drepturile și privilegiile de care se bucurau confrății lor romano-catolici; cu alte cuvinte le-a promis că vor pune capăt stării lor de tolerați și că vor fi primiți în stări în schimbul acceptării unirii bisericești cu Roma². Unirea, chiar dacă nu a fost deplină, s-a dovedit un punct de cotitură în dezvoltarea românilor³, nu așa de mult în

1 Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, trad. Marionela Wolf, Cluj-Napoca, Dacia, 1994, p.26.

2 Keith Hitchins, *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania, 1846-1873*, trad. Aurel Jivi, București, Univers Enciclopedic, 1995, p.22.

3 În schimbul recunoașterii Papei de la Roma drept cap necontestat al Bisericii creștine și al acceptării câtorva modeste schimbări în doctrină, împăratul Leopold I (1657-1705) a dat două diplome, în 1699 și 1701, acordând aceleași drepturi și aceleași

aplicarea ei strict religioasă, cât mai ales prin consecințele ei culturale și politice de lungă durată, în primul rând pentru că ea a pus bazele mișcării politice românești în Transilvania⁴. Extinderea în anii 60 ai secolului al XVIII-lea a graniței cezaro-crăiești prin înființarea celor două regimente românești de infanterie și a celui de dragoni (cu o viață foarte scurtă), considerate un eșec asincron în epocă⁵, va avea consecințe sociale și politice însemnate pentru români, care în acest fel dobândesc pentru prima dată o conștiință comună, dar și posibilitatea, pe care nu o aveau până atunci, de a poseda pământ și nivelul primar al egalității sociale cu ceilalți locuitori ai țării⁶. Dincolo de povara legată de militarizare, iobagii români și-au dat seama de șansa pe care le-o oferea împărăteasa Maria Teresa și de îmbunătățirea categorică a existenței lor sociale. Pe de altă parte, Consiliul Aulic de Război de la Viena și reprezentanții săi în zonele graniței militarizate au insistat ca stările existente printre români să fie îmbunătățite și această etnie să fie mai puternic atrasă în viața politică. În același timp acest curs pro-românesc a fost, așa cum observă istoricul Bernath, o emanație a ideilor de reformă care vizau protejarea grupurilor de populație situate în afara stărilor politice și sociale, defavorizate în cadrul Coroanei Sf. Ștefan, spre a slăbi stările ungare și a accelera întărirea statului centralizat și luminat al autorității publice⁷.

Indiferent de scopul pe care l-a avut Viena prin unirea religioasă sau prin înființarea detașamentelor românești de graniță, urmările acestor intervenții au fost favorabile românilor, iar aceștia au văzut în împăratul habsburgic apărătorul și salvatorul națiunii lor. Formarea mitului s-a făcut, însă, în sens dublu, dinspre români către împăratul care s-a dovedit grijuliu cu ei, dar și dinspre împărat către supușii săi, cu intenția de a avea cât mai multă popularitate și de a-i câștiga de partea lui, pentru a încheia patriotismul dinastic atât de necesar supraviețuirii unui stat supranațional, care se voia federativ, dar care era supercentralizat. Habsburgii au avut timpul necesar în cei aproape o mie de ani, cât a durat dinastia lor, să creeze tradiții și să genereze mituri. Unul dintre miturile preferate de români este cel al orginii romane a Casei de Habsburg. La începutul secolului al XIV-lea a apărut legenda conform căreia Habsburgii se trăgeau dintr-o familie de patricieni romani, Colonna; aceștia la rândul lor susțineau că se trag, prin intermediul conților de Tusculum, din *gens Iulia* și, în consecință, din Iuliu

privilegiu de care se bucura clerul romano-catolic, inclusiv scutirea de obligațiile în muncă și de dijmă față de moșier. Noua Biserică Unită a luat ființă atunci când episcopul Atanasie a întrerupt în mod oficial legăturile sale cu Mitropolia Ungrovlahiei de la București și când, la 25 martie 1701, a fost uns episcop al noii biserici.

4 Keith Hitchins, *op. cit.*, p.22.

5 Mathias Bernath explică în *op. cit.* p.169, că transplantarea sistemului întemeiat pe premise sociale și militare seculare ale graniței cezaro-crăiești din Croația și Slavonia în Transilvania va fi ineficientă și depășită din punct de vedere fiscal și militar.

6 Mathias Bernath, *op. cit.* p.173-174.

7 *Ibidem*, p.175-176.

Cezar. Habsburgii au crezut până spre 1450 în această legendă care le justifica și le întărea pretenția la tronul germanic pe vremea când erau ținuți la distanță de el de către Casa de Luxemburg. În secolul următor apare o altă teorie, conform căreia Habsburgii s-ar trage din Pierleoni, conți de Aventin, și, prin intermediul acestora, din ginta Aniciilor. Această nouă legendă avea avantajul de a demonstra 'sfînțenia' Habsburgilor, pentru că Papa Sfântul Grigorie cel Mare (590-604) și Sfântul Benedict, întemeietorul ordinului monahal care-i poartă numele, făceau parte din aceeași familie. A urmat o altă legendă prin care Habsburgii coborau pe linia carolingiană, având strămoși franci și trăgându-se chiar din troieni. Prin această origine împăratul Maximilian I își va justifica expansiunea în Europa Occidentală. Nici această legendă și nici cea prin care Habsburgii au vrut să demonstreze în secolul al XVII-lea că ar proveni din ducii de Alsacia nu au putut fi, însă, verificate⁸, dar fiecare dintre ele a folosit la momentul oportun scopurilor politice ale Casei de Habsburg, propagându-se în discursul oficial, impregnându-se în conștiința colectivă cu tonalitatea afectivă a lucrurilor vechi. Fiecare din aceste legende a justificat nevoia de universalitate a imperiului: primele două filiații accentuau ideea romanității, în vreme ce originile france explicau cealaltă calitate, de împărați ai semințiilor germanice⁹. În sens invers, dacă împărații de la Viena erau percepuți ca *augusti* și *caesari*, rezultă că cel puțin o parte din supușii lor s-ar putea considera romani, iar în cazul românilor se putea evoca o ascendență romană demonstrabilă¹⁰. În planul mentalității colective s-a produs o oarecare apropiere, pe care curtea vieneză a alimentat-o, mai cu seamă în perioada lui Iosif al II-lea, care în timpul vizitelor sale în zonele grănicerești românești din Transilvania îi numea pe grănicerii năsăudeni romulizi, salutându-i cu formula „Virtus Romana rediviva” sau „Salve parvi Romuli nepos”. În acest fel împăratul recunoaște 'elementele romanității', legitimându-le prin invocare¹¹.

Mentalul colectiv a fost mereu alimentat și pregătit pentru construirea mitului bunului împărat, de aceea în Imperiul Habsburgic revoluția vieneză și celelalte mișcări din perioada pașoptistă nu au pus sub semnul întrebării persoana împăratului și nimeni nu s-a gândit să ceară înlăturarea lui și să propună instaurarea republicii. Dimpotrivă, masele populare l-au sprijinit pe monarh, cu sau fără voia lui, împotriva nobililor, cum a fost cazul țărănilor galițieni care s-au răscolat la 1846 împotriva regimului social și au măcelărit aproximativ 1000 de nobili, țărăni având convingerea că împăratul a ordonat această măsură extremă. Autoritățile habsburgice, însă, păreau să nu

8 Jean Bérenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor, 1273-1918*, București, Teora, 2000, p.21.

9 Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca, Dacia, 2001, p.327-328.

10 *Ibidem*, p.328.

11 Liviu Maior, *1848-1849. Români și unguri în revoluție*, București, Edit. Enciclopedică, 1998, p.31.

fie la curent cu aceste zvonuri, dar este o certitudine că țărani galicieni au sprijinit curtea vieneză împotriva nobilimii locale interesate de libertatea și independența Poloniei, împărțită atunci între Rusia, Prusia și Austria¹².

Mesajul elitei și receptarea lui de către mase

Românii ardeleni s-au comportat asemănător, ei au sprijinit contrarevoluția, coalizându-se împotriva revoluției ungare cu program liberal, percepută de ei ca antiimperială. Această coalizare se face pe fondul unirii Transilvaniei cu Ungaria, unire legiferată de Dieta de la Cluj, fără consimțământul românilor. Țăranii români și unguri nu știau prea exact ce înseamnă acest lucru, după cum rezultă din diversele documente publicate până acum¹³, dar erau sensibili la mesajele elitelor, care îi îndemnau să jure credință împăratului, pentru că doar de la acesta puteau aștepta o viață mai bună; îndemnul era adresat în aceeași măsură ungarilor și sașilor de către Simion Bărnuțiu: „Noi am jurat credință împăratului Austriei și Casei Austriece, națiunii noastre și națiunilor cu noi în Transilvania conlocuitoare, și vă provocăm să faceți și voi asemenea, cu cuvântul și cu fapta”¹⁴. Mai

mulți țărani unguri au depus și ei jurământ, după cum rezultă dintr-o scrisoare trimisă de preotul greco-catolic Ioan Pop fiului său Alexandru Papiu Ilarian: „Duminecă, venind la biserică tot satul, și mai mulți unguri iobagi, m-au provocat ca să depun și cu ei jurământul din Câmpul Libertății. Așa depuseră jurământul cu toții, până și ungurii, neîndemnându-i nimene [...] Au jurat asupra mea vreo 25 de oameni, mai cu seamă unguri iobagi, și ieși că eu am învățat pe popor să fie cu credință neclintită către Împărat, și robotele după Adunarea de la Blaș, până ce cât de curând se vor șterge, încă mai cu acurateță să le îplinească ca până acum”¹⁵. Încercând să explice de ce enoriașii săi au jurat cu preotul român, reverendul Bihari József, preot reformat, declară când este anchetat că i-a atenționat pe maghiari să nu meargă la adunările românilor, „să rămână supuși și să se bizuie pe mine, căci nici eu nu voi întârzia să fac ceea ce văd a fi potrivit spre binele lor. În ciuda acestei muștrări a mele, vreo 40 s-au dus totuși la preotul român, ceea ce înțelegând eu, l-am trimis pe curatorul bisericesc Kis István ca, fiind între ei, să-mi raporteze ce fac ei acolo și în acest fel m-am informat despre aceea că acolo au făgăduit preotului român că vor fi una cu românii și că țin cu regele nostru Ferdinand V. Care ar putea fi scopul acestei dorințe de a se uni, nu-mi pot da seama”¹⁶. Unii țărani unguri credeau că prin mobilizarea românilor și promisiunile pe care le făceau preoții și învățătorii acestora li se va îmbunătăți și lor situația și de aceea au subscris jurământului față de împărat. Soția lui Szantó János István, anchetată în procesul preotului greco-catolic Ioan Popa, povestește că “după vecernie, când românii au jurat cu popa lor în fața bisericii, ne-am dus vreo 30 de oameni dintre unguri la popa român, unde popa român ne-a îndemnat să nu credem ce vorbesc preotul nostru [...] și să nu țină nimeni cu domnii, cu nici un chip să nu se alătore uniunii, ci să țină cu ei, întâmplă-se ce s-o întâmplă. Aici la noi este foarte convins poporul că eliberarea trebuie să o mulțumească preotului român și fiului său, cel din urmă ar fi căpătat de la Majestatea sa Ferdinand și crucea de aur”¹⁷. Ceremonia jurământului făcut de ungurii și românii din Budiul de Câmpie este descrisă de vătaful de câmp, Gergely Sikó: „după slujba dumnezeiască au scos o masă afară în fața bisericii, a pus pe ea Biblia și crucea, a scos o foaie în care erau anume articole [...] și [preotul] a grăit mulțimii ce se afla de față: „cele ce se vor citi odată cu acest jurământ sunt de folos românilor, ungarilor și tuturor oamenilor, ba încă și secuilor”. Curatorul ținea un steag, care era în trei culori: roșu, alb și albastru și avea pe mijloc și ceva scris, și astfel poporul, cu capul descoperit, cu fața spre soare, a ridicat degetele și a jurat. În forma jurământului era: să nu țină cu domnii și nici un chip să nu facă uniune cu Țara Ungurească, ci odată cu

¹² *Ibidem*, p.35.

¹³ *Procese politice antiromânești care au zguduit Transilvania în toamna anului 1848*, ed. îngrijită de Ioan Chindriș și Gelu Neamțu, Viitorul Românesc, București, 1995; *Revoluția de la 1848 în Transilvania, Anchetă Kozma din Munții Apuseni*, coord. Gelu Neamțu, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1998; Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, București, 1982; Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-1849*, vol. I, Cluj-Sibiu, 1944; vol. II, Cluj-Sibiu, 1944; vol. III, Cluj, 1946; Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848-1849*, București, 1928; Silviu Dragomir, „Din corespondența dascălilor ardeleni în anul 1848”, în vol. *Omagiu lui Ioan Bănu*, București, 1927; Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, Cluj-Napoca, Dacia, 1998; Generalul Radu Rosetti, „Un episod din anii 1848-49 în Transilvania. Apărarea Munților Apuseni în primăvara și vara anului 1849”, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj*, IV, 1926-1927; Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*, Cluj-Napoca, Dacia, 1988; *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918, Documente*, vol. I, coord. Simion Retegan, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1996; George Barițiu, *Țări alese din istoria Transilvaniei de două sute de ani din urmă*, Sibiu, 1890; *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române*, C. Transilvania, coord. Ștefan Pascu, Victor Chereștiu, vol. I, 1977; vol. II, 1978; vol. III, 1982; vol. IV, 1988; vol.V, 1992; vol. VI, 1998, București, *Academia Română*; Victor Chereștiu, *Adunarea națională de la Blaș*, București, 1966; Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politico-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. I, Sibiu, 1904; Alexandru Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, tom. II, Viena, 1852; Mircea Păcurariu, *Revoluția românească din Transilvania și Banat în anii 1848-1849. Contribuția bisericii*, Sibiu, 1995.

¹⁴ Simion Bărnuțiu, *Suveranitate națională și integrare europeană*, culegere de texte îngrijită de Ioan Chindriș, Cluj-Napoca, 1999, p.114.

¹⁵ *Procese politice care au zguduit Transilvania în toamna anului 1848*, coord. Ioan Chindriș, Gelu Neamțu, București, Viitorul Românesc, 1995, p.41-42.

¹⁶ *Ibidem*, p.51.

¹⁷ *Ibidem*, p.58.

capul să țină numai cu Ferdinand, de care ungurii s-au dezlipit și și-au ales un rege cu numele István”¹⁸.

Loialitatea dinastică exprimată prin ceremonia jurământului a fost o modalitate simplă de a-i convinge pe țărani români să se împotrivescă unirii cu Ungaria. În acest fel ei se declarau împotriva unirii pe motiv că ungurii l-ar fi alungat pe împărat și în locul lui au ales un rege pe nume István sau Pista. „Când încă a fost armata prima dată aici popa i-a îndemnat pe oameni să nu primească unirea, ci să țină cu românii și cu împăratul, nu cu ungurii care au un rege numit Pista” declară vizitiul János Czako¹⁹. István era, însă, Ștefan, fratele împăratului, numit palatin al Ungariei, dar nimeni nu le-a explicat țăranilor că István era traducerea în maghiară a numelui acestuia²⁰. Liderii românilor au părut chiar că profită de această încurcătură, cu atât mai mult cu cât nu de puține ori s-a vorbit și despre un rege calvin, în persoana lui Ludovic Kossuth. După mărturisirea lui Samuel Neumer, miner din Roșia Montană, „preotul Simion Balint a povățuit poporul român ca să fie fidel împăratului, de parcă alții nu ar dori să fie tot atât de devotați ca și ei [și] i-a auzit pe români afirmând că ungurii vor să-și aleagă un rege calvin”²¹. Înlocuirea împăratului catolic cu un rege calvin era un motiv serios pentru țărani români să se coalizeze împotriva maghiarilor. Colportarea zvonurilor de acest fel părea coordonată, fiindcă apare adesea în documentele vremii cu scopul de a-i mobiliza pe români împotriva ungerilor. Această mobilizare era favorabilă curții vieneze și a fost adoptată de liderii mișcării românești ca modalitate de luptă împotriva alipirii Transilvaniei la Ungaria. În acest fel românii deveneau din nou instrumentum regni, iar motivul bunului împărat era vehicolul prin care țărani erau mobilizați împotriva maghiarilor. Avocatul Lajos Lósónczi descrie, ca martor într-una din anchetele deschise de maghiari împotriva românilor, desfășurarea evenimentelor la Roșia Montană: „De la 15 martie al acestui an încoace, de când se vorbește despre uniunea Ardealului cu Ungaria și de când au început ungurii să poarte cocarde tricolore, s-a putut auzi din partea mai multor români știutori de carte din această jurisdicție că națiunea română nu este de acord cu uniunea Ardealului cu Ungaria. [Românilor] nu le trebuie cabinet ministerial maghiar. Ba cei care știu carte au afirmat că lor nu le trebuie nici rege ungar sau calvin, întrucât la Roșia Montană numai pe calvini și unitarieni îi consideră unguri, ceilalți, chiar romano-catolici, se autodeosebesc de primii, spunând că ei nu sunt unguri, ci papistași: au afirmat acest lucru deoarece unii instigatori și-au băgat în cap că Ungaria l-a părăsit pe regele catolic, romano-german, înlocuindu-l cu un rege calvin pe nume Kossuth. Asemenea idei greșite au fost răspândite la Roșia Montană de preotul de acolo. Martorul afirmă că preotul

greco-catolic din Roșia Montană, Simion Balint, încă în timpul postului de Paști, cu prilejul slujbei bisericești, i-a întrebat pe enoriașii săi: cu cine vreți să țineți: cu regele sau cu ungurii? La care ei au răspuns: cu regele”²². Întrebarea pusă de preotul român era retorică, nu aștepta un răspuns, ci avea rolul de a le arăta enoriașilor săi că a venit momentul să facă ceva pentru împăratul lor, alungat acum de unguri. Cu cât era auzit din mai multe părți zvonul înlocuirii împăratului catolic cu un rege calvin, cu atât era mai credibil și năștea solidarități între români, în special preoți greco-catolici, și împăratul habsburgic. Iluzia care li se dădea țăranilor că românii îl pot ajuta pe împărat, iar acesta drept răsplată le va face viața mai bună, era transmisă oamenilor la ceremonii religioase unde preotul le cerea să jure pentru unitatea luptei lor și pentru împărat. Elementele mistice, combinate cu nemulțumirile oamenilor, au pus în mișcare ceea ce a devenit, de fapt, contrarevoluția din Transilvania la 1848, pusă în slujba împăratului în lupta cu revoluția ungară pentru independență.

„În primăvara anului 1905, trecând prin strada Mariahilf, zării caleașca elegantă trasă de doi armăsari albi, care aduceau la Burg de la Schönbrunn pe Franz Joseph. Deși avea 75 de ani, împăratul, gătit cu tunica albă a membrilor familiei imperiale, se ținea drept. Din timp în timp ducea mâna înmănușată la penele verzi de pe acoperământul capelei ce contrastau elegant cu gulerul împodobit cu fireturi de aur. Obrazul lui, încadrat de favoriți albi, era rumen. Toți, echipajul, vizitiul și valetul de pe capră, erau învâluți într-o atmosferă împărătească. Trecătorii, ce circulau grăbiți la această oră din zi pe cea mai populată arteră comercială, se opreau și salutau cu respect și cu un surâs plin de duioasă simpatie pe cel care era simbolul unei suveranități care presimțeau că va pieri odată cu el. Vienezul nu-și face gânduri pentru ziua de mâine și uită ușor necazurile de ieri; el e fericit că acest început de veac se scurge liniștit și în vechea splendoare habsburgică. «Sărăcuțul de el, uite ce bine se ține cu toate grijile și nenorocirile»”. (Sextil Pușcariu, *Călare pe două veacuri, București, Editura pentru Literatură, 1968, p.279*)

Dar deși românii au pierdut în scurt timp micile avantaje câștigate după solidarizarea lor cu împăratul, cei mai mulți dintre ei nu au renunțat la patriotismul dinastic, nici după Compromisul de la 1867 și nici chiar în preajma unirii de la 1918. „Sarcina firească a românilor din Regatul Ungar – credea Ioan Slavici la 1892 – e să susțină ordinea, pe care maghiarii o amenință, și numai arătându-se destoinici a împlini sarcina aceasta ei vor fi

¹⁸ *Ibidem*, p.36.

¹⁹ Liviu Maior, *op. cit.*, p.40.

²⁰ *Ibidem*, p.40.

²¹ *Revoluția de la 1848 în Transilvania. Ancheta Kozma din Munții Apuseni*, coord. Gelu Neamțu, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1998, p.20.

²² *Ibidem*, p.38.

sprijiniți în silințele lor de dezvoltare”²³. Fidelitatea față de împărat ține de tradițiile majore ale românilor, de aceea Slavici credea că „orișicare ar fi hotărârile cabinetului de la Viena” în materie de politică externă, românii „țin să fie, cum totdeauna au fost, cetățeni loiali și supuși credincioși ai împăratului”. Explicația pe care o dă scriitorul ardelean acestei supunerii necondiționate în 1892 este și cea care, 27 de ani mai târziu, îl va face prizonier la Văcărești: „ceea ce i-a făcut pe români să graviteze în timpul celor din urmă zece ani spre apus și îndeosebi spre Austria a fost temerea că libera dezvoltare a popoarelor din Orient e amenințată de Rusia și credința că Austria e interesată a ocroti pe aceste popoare”²⁴. Consternat de înapoierea societății românești, Slavici era de părere că doar urmând modelul nemțesc – disciplină, cinste, muncă, perseverență, sobrietate – s-ar fi putut obține progrese. În *Om între oameni*, scriitorul privește cu nostalgie spre lumea apusă a imperiului: „Aș fi, iubite amice, de rea credință dacă ți-aș spune că mă bucur și eu că monarhia habsburgică s-a prăbușit și în locul ei s-au înființat statele slave. Eu nu sunt dintre oamenii care știu, dar nu vor să ție seama, ce-a fost pentru români disciplina intelectuală, morală și economică germană, și nu recunosc că românii învecinați cu germanii, fie cu șvabi sau sași, sunt cei mai vânjoși și în toate privințele mai înaintați în cultură”²⁵. Împăratul habsburgic era pentru Slavici întruchiparea calităților nemțești de care aveau nevoie românii pentru a progresa pe calea civilizației, dar admirația lui pentru Franz Joseph începe încă din copilărie, când bunul împărat ar fi făcut dreptate în Siria, locul de baștină al lui Ioan Slavici, acceptând o soluție destul de originală pentru rezolvarea problemelor administrative din comună: doi primari, unul pentru administrarea treburilor românilor și celălalt pentru maghiari și sași.

Pace și bună înțelegere

„Vrajba din timpul revoluțiunii nici după capitulațiune nu s-a potolit, și românii care erau în număr covârșitor [la Siria] și ca oameni ai împăratului se mai și socoteau în rândul învingătorilor, dispuneau în treburile satului după buna chibzuință. Le dedau, ce-i drept, celorlalți câteva locuri în consiliul comunal, dar aceștia nu erau mulțumiți. Au urmat deci certuri și încăierări, în urma cărora câțiva dintre șirienii mai colțoși au ajuns să fie închiși în cazematele răcoroase din cetatea Abrud.

23 Ioan Slavici, *Românii de peste Carpați*, București, Fundația Culturală Română, 1993, p.38.

24 *Ibidem*, p.40.

25 Ioan Slavici, „Om între oameni”, în vol. *Închisorile mele. Amintiri. Lumea prin care am trecut*, București, Albatros, 1998, p.191.

Mi se spunea că românii, socotindu-se nedreptățiți, au luat hotărârea de a se duce până la împăratul, și doi dintre dâșii, dacă-mi aduc bine aminte, Pavel Ardeleanu și Petru Ciobanu, oameni nu numai deștepți, ci și chipeși, au plecat la Viena. Ei au făcut lungul drum pe jos, căci în gândul lor la împăratu' nici călare, nici în trăsură nu se merge.

Aflând-o aceasta, împăratul, atunci tânăr, i-a primit cu multă bunăvoință.

I s-au plâns de neîncetatele certuri din satul lor și l-au rugat că, de dragul bunei păci, să încuviințeze ca la Siria să fie în viitor două administrațiuni comunale, cum sunt și două biserici și două școli: una pentru români, iar alta pentru toți ceilalți împreună.

Deși românii și ceilalți își aveau atât casele, cât și celelalte averi nemișcătoare una peste alta și averile comunale nu puteau să fie împărțite, împăratul a rânduit să se țină seama de dorința românilor, și la Siria ne-am pomenit cu două primării, ceea ce era foarte bine, căci oamenii trăiau în pace și-n bună înțelegere.

După încheierea pactului dualist, guvernul ungar a luat dispozițiunea ca să se stabilească iar la Siria o singură administrație comunală. În curând însă iar au fost înființate cele două primării, căci așa purtau sătenii mai ușor și mai bine grijă de treburile lor, fie comune, fie comunale.

*Se vor mai fi certat din când în când românii între dâșii, dar cu șvabii și cu maghiarii nu se mai certau. Abia dar târziu de tot, cu câțiva ani mai înainte de a fi izbucnit războiul așa-zis mondial, a făcut guvernul ungar unirea definitivă a administrațiunii comunale la Siria. [...]” (Ioan Slavici, „Lumea prin care am trecut”, în vol. *Închisorile mele. Amintiri. Lumea prin care am trecut*, București, Albatros, 1998, p.382-383)*

MIȘCAREA NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR ARDELENI ÎNTRE ILUMINISM ȘI ROMANTISM

Mișcarea națională a românilor din Transilvania a început în umbra despotismului luminat al lui Iosif al II-lea și a continuat sub semnul romantismului reacționar al revoluției pașoptiste. Rezervat față de masele populare, care trebuiau luminate pentru a înțelege viața socială și politică, rațional și progresist, Iluminismul, în forma sa târzie, a fost adoptat de elita transilvăneană ca o formulă de afirmare a identității naționale, într-o perioadă în care, după cum spunea guvernatorul Transilvaniei, baronul Samuel von Brukental (1777-1787), „valahii nu sunt, din punct de vedere juridic, o națiune, ci un popor, o plebe: ei sunt tolerați de legile existente, dar, în același timp, ei nu se bucură de aceleași libertăți și drepturi ca și celelalte naționalități. Ei nu constituie o clasă sau o comunitate omogenă, ci sunt dispersați în mijlocul altor națiuni și comunități și locuiesc în sate izolate ori în alte așezăminte. Din acest motiv ei nu au un statut ori legi proprii”¹. La sfârșitul secolului al XVIII-lea elita restrânsă a românilor ardeleni încearcă să găsească argumente istorice prin care să demonstreze Curții imperiale de la Viena, precum și celor trei națiuni recunoscute ale Transilvaniei, că românii sunt la rândul lor o națiune cu un trecut glorios. Cel mai important document programatic care sintetizează dezideratele națiunii, cunoscut sub numele de *Supplex Libellus Valachorum* și adresat Vienei de către „mult umilii și în veci credincioșii supuși, Clerul, Nobilimea, Starea Militară și cea Orășenească a întregii națiuni române din Transilvania”, începe cu un excurs istoric: „Națiunea română este cu mult cea mai veche dintre toate națiunile Transilvaniei din vremea noastră, întrucât este lucru sigur și dovedit, pe temeiul mărturiilor istorice, a unei tradiții niciodată întrerupte, a asemănării limbii, datinilor și obiceiurilor, că ea își trage originea de la coloniile romane aduse la începutul secolului al doilea de către împăratul Traian, în nenumărate rânduri, în Dacia, cu un număr foarte mare de soldați veterani, ca să apere Provincia”². Acest memoriu alcătuit de inteligența românească greco-catolică nu era însă cunoscut de ‘popor’, oamenii urmând să fie luminați asupra trecutului lor excepțional și asupra drepturilor constituționale revendicate prin *Supplex* la slujbele duminicale de către preoți.

1 George Adolf Schuller, *Samuel von Brukental*, vol. I, München, 1967, p.363-367, citat în Emanuel Turczynski, *De la Iluminism la Liberalismul Timpuriu*, București, Fundația Culturală Română, 2000, p.33.

2 David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, Edit. Enciclopedică, 1998, p.558.

Iluminismul

Iluminismul românilor ardeleni se aliniază doar parțial curentului european, este elitist și exclusivist, de nevoie, într-un spațiu în care populația și chiar clerul au o educație superficială, iar numărul celor care știu să scrie și să citească este foarte redus. Se bazează în mare măsură pe reprezentanții celor două biserici, greco-catolică și ortodoxă, într-o perioadă în care în Europa Occidentală Iluminismul este mai degrabă laic și anticlerical. La elita românească din Transilvania ideologia luminii este fundamentată istoric, pe drepturi derivate din întunecatul Ev Mediu, în vreme ce Iluminismul vestic repudiază istoria care este doar un depozit al nedreptăților care nu mai trebuie repetate sau un termen de comparație pentru progresul pe care omul nou trebuie să-l facă față de cel vechi³. *Supplex Libellus*, dar și următoarele memorii pe care le trimit reprezentanții românilor Împăratului la începutul secolului al XIX-lea, sunt dominate de istorie, 'națiunea cea mai veche' este lait-motivul acestora, iar revendicările nu sunt drepturi noi, ci drepturi avute în trecut. Cererile românilor ardeleni sunt întemeiate cu perseverență pe trecut, pe continuitate, fiindcă doar în acest fel putea fi dovedită în fața națiunilor recunoscute și a Curții legitimitatea oricărei petiții și numai astfel puteau fi sensibilizați țărani. Mitul istoriei glorioase avea așadar o dublă funcție, de construire a orgoliului național și a comunității etnice conștientă de sine și de drepturile sale, și de a justifica memoriile adresate de cele mai multe ori Împăratului prin ocuirea instituțiilor politice autonome ale Transilvaniei. Episcopul greco-catolic Inocenție Micu-Klein, precursor al iluminismului românesc, formulează revendicări proprii fiecărei clase sociale și este primul care invocă ascendența romană pentru obținerea unui statut mai bun pentru români, „căci noi de pe timpul lui Traian, încă înainte de a fi intrat națiunea săsească în Transilvania, am fost moșneni în acest pământ regesc (fundus regius)”, explică episcopul greco-catolic într-un memoriu din 1732⁴. Iluminismul românesc are nevoie de istorie pentru a arăta poporului ce a fost și ce-ar putea deveni. Națiunile asuprite din Centrul și Sud-Estul Europei, aflate în perioada construcției, s-au folosit de miturile trecutului, de nostalgiile imperiale pentru a dezvolta în rândurile oamenilor simpli sentimentul națiunii. Luminismul maghiar visa o Ungarie mare și independentă, ca cea de pe vremea lui Ștefan cel Sfânt, grecii se întorceau spre Imperiul Bizantin, polonezii își reaminteau de Polonia cuceritoare și făceau planuri de reîntregire a ei, românii invocau în aceeași măsură Dacia antică și amintirea lui Traian, care a cucerit zona geografică în care trăiau ei astăzi. David Prodan crede că incursiunile în trecutul îndepărat făcute de iluminiștii din centrul și estul continentului nu au creat naționalismul, ci au venit doar „să stimuleze, să ridice la o nouă potență un proces în curs, să-i

3 *Ibidem*, p.510.

4 Augustin Bunea, *Din Istoria Românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728–1751)*, Blaj, 1900, p.123.

aplice și lui percepțiile rațiunii, să-i împrumute virtuțile luminii. Că naționalismul nu derivă din luminism, nimic mai elocvent decât faptul că la toate popoarele supuse fenomenul invariabil se repetă, toate promovează invariabil naționalismul. Toate 'generază' naționalism, pentru că emanciparea națională e acum primordială în procesul lor de devenire"⁵. În ceea ce privește situația românilor ardeleni, însă, Iluminismul a fost cel care a făcut posibile primele manifestări ale naționalismului, venite la început mai cu seamă dinspre clerul greco-catolic, care studiasse și menținuse legături cu Occidentul. În orice caz, cei mai mulți intelectuali din perioada Vormärz-ului (perioada dinaintea de 1848) erau uniți și ei erau cei care dădeau tonul în privința tendințelor liberale reformatoare și de emancipare, după cum argumentează Emanuel Turczynski: „La Blaj, cursurile de filosofie, predate din anul 1830 de Simion Bărnuțiu (1808-1864), s-au sprijinit cu precădere pe scrierile lui Kant și ale lui Wilhem Traugott Krug (1770-1842), constituționalismul de tip 'juste-milieu', prezentat pentru prima dată de Krug în anul 1823, corespunzând cel mai bine aspirațiilor generale, Bărnuțiu regăsind în acesta argumente pentru critica sa adusă unei societăți în care libertățile oferite erau mult insuficiente"⁶.

Dezvoltarea sentimentului de apartenență la națiune, care va duce în secolul al XIX-lea la formarea naționalismului printre românii ardeleni, a stat la baza proiectului de iluminare a maselor prin cultură, proiect inițiat de Ioan Inocențiu Micu Klein, care, sprijinit de Curtea de la Viena, a pus bazele școlilor de la Blaj: „din milostivirea dumnezeiască și a împăraților Casei de Austria, glorioșii și divinii Leopold, Carol, și din clemența și purtarea de grijă a fericitei stăpânitoare Maria Theresia, împărăteasa și regina Ungariei, această națiune este adusă din tenebrele ignoranței la lumină și se șlefuește din ce în ce mai mult. Funcționează școli în care studiază în general trei sute și peste, și episcopul Ioan Inocenție liber baron Klein de Sad a obținut o nobilă mănăstire de la împăratul Carol, în domeniul Blajului, odată cu un seminar și o fundație"⁷. Strădaniile de iluminare a poporului au fost, însă, primite cu indiferență de românii din Transilvania. Translatorul gubernial, Dimitrie Iercovici, scrie în 1796 că „neamului românesc stau acum toate învățăturile slobode, adică școala latinească, ungurească, nemțească, și alte meșteșuguri stau deschise înaintea ochilor neamului românesc”, dar acesta „tot se sfiește a se adapta cu învățătura lor” și „zace în lenevia sa, ca viermele în putregaiul său"⁸. Țăranul român nu se deschide în fața epocii luminilor, nu este interesat de propriul său destin și nu reușește, cum fac elitele, să ardă etapele și să se emancipeze. Masele române din Ardeal au nevoie de timp pentru a ieși din iraționalitate, dar nici 50 de ani mai târziu lucrurile

5 David Prodan, *op. cit.*, p.513.

6 Emanuel Turczynski, *De la Iluminism la Liberalismul Timpuriu*, București, Fundația Culturală Română, 2000, p.202.

7 Florea Fugariu, *Școala Ardeleană*, vol. I, București, Minerva, 1983, p.10.

8 *Ibidem*, p.190.

nu se schimbă prea mult, după cum sugerează Codru Drăgușanu: „Iaca, toate mijloacele favorabile ne sunt la îndemână – spune el într-un discurs ținut în anul 1847 la o școală din Ploiești. Înalțul guvern, comunul nostru părinte, ne-a înălțat școli, atâtea așezăminte de luminare, de creștere, de învățatură. Înalțul guvern nu cruță nici o fatigă ca să ne vadă pe calea fericității, luminați și înaintați. Nici o spesă nu l se pare prea grea ca să vadă înflorind aceste institute, gloria națiunii și a patriei. Pentru ce să nu pricepem în fine binevoitorul său scop? Pentru ce să nu ne cunoaștem însăși interesele noastre? Pentru ce să ne placă a înota în neștiință și în pulberea atâtor secole?”⁹. Rezistența la iluminare a maselor, conservatorismul tipic al societăților tradiționale sunt caracteristice națiunilor asuprite, crede Andrei Mureșanu într-un articol din 1843: „Una dintre însușirile cele mai stricătoare firii omenești este că cu mult mai îndelungat timp se cere spre dezvoltarea datinei sau năravului rău învechit, decât spre învățare; iar alta, care e urmarea întunecării, că cu cât mai îndelungat depărtează aceasta străbaterea luminii, pe atât mai tare se tâmpește boldul spre deșteptare; însă aceasta nu numai românilor, ci și altor nații s-a întâmplat, cu acea deosebire că lovitura întâmplărilor triste cu mult mai tare apasă pe români decât pe alții, știindu-se aceștia cu neștiința românilor într-al său interes a se folosi”¹⁰. Sorin Mitu observă în acest context că ponderea responsabilității nu cade pe acțiunea străinilor, ci pe absența dorinței de progres și deșteptare care caracterizează societatea, notând că Mureșanu, la fel ca iluminiștii, arată că nu lipsesc nici stăruințele autorităților, nici cele ale unor fruntași interesați de binele național¹¹: „nu fără durere trebuie să mărturisim că ostenele lor de puțini fiind prețuite, înalta idee a prefacerii românilor întru popor vrednic de purtarea numelui strămoșesc, prin deșteptare și înainte pășire în științe, încă până astăzi se ține de cei mai mulți nepotrivită pentru starea românilor de acum, ce aceea însemnează: cum că în cei mai mulți boldul deșteptării încă zace sub grosul coperământ al negurii astupat”¹².

Diferența dintre elită și popor se menține multă vreme, deși structura socială a românilor din Transilvania se diversificase către jumătatea secolului al XIX-lea, ajutată atât de influențele culturale impulsionate de Iosefinism, cât și de raționalismul economic al Iluminismului. Mișcarea intelectuală cunoscută sub numele de Școala Ardeleană, ilustrată prin acțiunile și scrierile lui Samuel Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ioan Budai-Deleanu, dar antrenând și dascălii și preoții răspândiți în Transilvania sau Banat, cum sunt R. Tempea, I. Piurariu Molnar, Paul Iorgovici, scriitorii

9 Ion Codru Drăgușanu, *Peregrinul transilvan*, București, ESPLA, 1956, citat de Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, Humanitas, 1997, p.147.

10 Andrei Mureșanu, „Pentru ce suntem așa rămași?”, în *Foaie pentru minte*, VI, 1843, nr. 42, p.329-331, citat în Sorin Mitu, *op.cit.*, p.151.

11 Sorin Mitu, *op.cit.*, p.151.

12 Andrei Mureșanu, *op.cit.*, p.330.

D. Țichindel și I. Barac, a participat în mod direct la inovarea învățământului primar. Astfel, în anul 1843 din cele 1640 de școli elementare atestate 286 erau școli ortodoxe și 80 unite. Formarea învățătorilor se făcea la Blaj pentru cei de confesiune greco-catolică și la Arad pentru ortodocși. În afară de acestea, mai existau încă două seminarii destinate clericilor ortodocși la Arad și Sibiu, a căror preocupare principală era ridicarea nivelului de cultură al învățătorilor și al preoților, astfel încât această clasă intelectuală era formată, în apropierea anului revoluționar 1848, din 2550 de membri ai clerului și 300 de învățători¹³ la o populație de 1 225 619 români, după cum arată recensământul din 1850.

Cheia dezvoltării naționale a românilor ardeleni trebuie căutată în problema păturii conducătoare și a statutului de stare, pentru că această clasă medievală provenită din societatea românească cnezală se rupsesse de propriul popor cedând atracției stării nobiliare ungare, însușindu-și ca limbă maghiara, iar ca religie romano-catolicismul. Istoricul ardelean Zoltán Tóth, care a analizat formarea naționalismului românesc în secolul al XVIII-lea în Transilvania, ajunge la concluzia că această contopire benevolă a păturii conducătoare românești cu maghiarimea a împiedicat într-o primă fază formarea unei națiuni politice românești după modelul celei ungurești, secuiești și săsești și că doar după înființarea Bisericii Unite s-a creat în Ardeal o situație în măsură să permită o oarecare stratificare a aspirațiilor sociale ale clerului și nobilimii laice. Astfel, în secolul al XVIII-lea destinul naționalismului românesc este identic cu destinul intelectualității: „Prin dubla revelație a originii romane și a religiei romane, această intelectualitate reușește să învingă mentalitatea ortodoxă, care-i este proprie atât ei, cât și poporului: ‘Revine’ astfel la fundamentul roman, părăsit, în viziunea sa, prin Ortodoxie. Această revelație a fost ancora ce a legat-o definitiv de sfera culturii apusene și remediul miraculos care a atenuat și, în cele din urmă, a pus capăt pericolului asimilării păturii conducătoare în maghiarime și în Catholicism”¹⁴. În Ortodoxie, criteriul principal al naționalității era religia. Dar ideea continuității daco-romane și a latinității poporului român a declanșat încă din a doua treime a secolului al XVIII-lea procesul laicizării conceptului de națiune, iar Luminismul, care se impusese cu tot mai multă forță începând cu ultimele decenii ale secolului, a încheiat acest proces în cursul următoarelor trei generații. Astfel, în cele din urmă, interferența pozitivă și complementaritatea efectelor Luminismului și doctrinei daco-romane au reușit să refacă, în bună măsură, unitatea națiunii după dezbinarea produsă la începutul secolului între românii uniți și cei ortodocși¹⁵.

13 Emanuel Turczynski, *op.cit.*, p.38.

14 Zoltán Tóth, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*, trad. Maria Someșan, București, Pytagora, 2001, p.403-404.

15 *Ibidem*, p.405.

Naționalismul român din Ardealul epocii iluministe nu a fost însă al întregului popor român, și nici măcar al întregului cler, ci doar al unei pături puțin numeroase de intelectuali. După cum remarcă Zoltán Tóth, masele stagneră în continuare „pe vechea treaptă a instinctului de neam”. Prin sentimentele lor comunitare românii erau legați de Ortodoxie, de comunitatea internațională ortodoxă a Europei răsăritene, în fruntea căreia se afla țara Rusiei (vezi și diversele memorii pe care românii le trimiteau la Moscova și la Sankt Petersburg spre a cere ajutor în numele frăției ortodoxe). Una dintre cele mai importante probleme ale naționalismului românesc transilvănean, din această perspectivă, era distanțarea dintre poporul rămas în realitatea Ortodoxiei răsăritene și intelectualitatea care-și însușise formele occidentale¹⁶.

De aceea, dincolo de realizările explicite și implicite ale Școlii Ardelene¹⁷, Iluminismul a fost o ideologie elită care nu a reușit să lumineze masa românilor ardeleni, refractară la nou, prea puțin alfabetizată, oprimată și marginalizată. Refuzul ‘uniformizării’ comandate de sus în jos în spirit iluminist și gestul compensator al elitelor în alertă petiționară ne dau imaginea tipică a unei societăți rurale conservatoare. În același timp speranța pusă în scenă de reprezentanții români din Ardeal prin nenumăratele memorii trimise la Viena sugerează un univers în mișcare, dar un univers paseist, întors mereu cu fața spre un trecut pe care încearcă să-l recupereze într-o formă cât mai eroică. Exercițiul revendicativ, care compune și recompune continuitatea angoasantă, dar glorioasă a unui popor contemplativ, prea puțin conștient de sine, va duce prin repetiție la conștientizare, coeziune și acțiune. Construcția națională, morală și socială începută de elita iluministă la finele secolului al XVIII-lea va continua pe tot parcursul secolului următor, când Romantismul se va suprapune complementar peste ideologia luminii aducând diversitatea, cultivarea însușirilor individuale, naționale și rasiale într-o epocă a subversiunii.

Romantismul

Într-o perioadă fluidă de schimbări multiple și conflicte mocnite, de dileme puse între parenteze în imperiile multinaționale, sensibilitatea față de particularisme pe care romanticii o învățaseră de la Herder pregătește revoluția pașoptistă, care pe plan european a avut un caracter unitar din

punct de vedere ideatic, urmărind eliberarea țăranilor, afirmarea dezideratelor naționale și libertatea pe plan politic, prin promovarea constituționalismului și parlamentarismului¹⁸. Tentația fragmentării, argumentele justificatoare și regăsirea prin mitologizarea istoriei sunt tot atâtea atribute ale unei epoci subversive care, supraestimând rolul naționalismului, a dus la rupturi ireversibile între națiunile trăitoare în Transilvania. Totuși măsura în care intelectualii români din Ardeal participau la mișcarea romantică este mai discutabilă decât atașamentul lor față de idealurile Iluminismului¹⁹, întrucât ei nu s-au implicat în revolta împotriva raționalismului și materialismului luminist care a avut loc în Occident sau chiar în unele țări din răsărit după 1790²⁰. Alexandru Zub apreciază însă că romantismul a sporit sensibil interesul pentru trecut și a contribuit la „vasta deschidere problematică de la jumătatea și din a doua parte a secolului al XIX-lea”²¹. Acest interes pentru trecut era la elita română transilvăneană o modalitate de redefinire a individualității etnice și o justificare pentru misiunea lor socială și națională care poate fi împlinită de spiritul revoluționar care domină Imperiul Habsburgic în 1848. „Ardealul e proprietate adevărată a națiunii române, care o a câștigat cu bună dreptate înainte cu vre-o mie șapte sute de ani, și de atunci până astăzi o ține, o apără și o cultivă cu multă sudoare și osteaneală” spunea în celebrul discurs ținut la Blaj Simion Bărnuțiu²², care încerca să convingă poporul să nu aibă încredere în unirea Transilvaniei cu Ungaria și în reformele proiectate de revoluționarii maghiari²³: „dacă se va face Ardealul țară ungurească prin uniune, atunci libertatea românilor nu va costa doară nici un an, și iarăși vor cădea în servitute. Și pentru ce? Pentru că în țara ungurească și libertatea va fi ungurească, și aceasta va fi legată de condițiuni care românul nu le va putea

18 Liviu Maior, *1848-1849. Români și unguri în revoluție*, București, Edit. Enciclopedică, 1998, p.8-9.

19 Keith Hitchins, *Români 1774-1866*, București, Humanitas, 1996, p.272.

20 Dumitru Popovici, *Romantismul românesc*, București, Tineretului, 1969, p.326-338; Ovidiu Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, București, Minerva, 1975, p.324-360.

21 Alexandru Zub, *De la istoria critică la criticism. Istoriografia română sub semnul modernității*, București, Enciclopedică, 2000, p.96.

22 Ioan Chindriș, Simion Bărnuțiu, *Suveranitate națională și integrare europeană, Cluj-Napoca, Discursul ținut la Blaj în data de 2/14 mai 1848*, 1998, p.93.

23 La 15 martie 1848 un grup de tineri radicali, condus de poetul Petőfi Sándor, a proclamat la Pesta un guvern democratic, care își propunea aplicarea imediată a reformelor politice sociale prin înființarea unui minister răspunzător față de electorat, vot universal, tratament egal în fața legii, libertate de asociere și de expresie, o fiscalitate bazată pe capacitatea reală de plată. Acest guvern a fost înlocuit, însă, destul de repede de unul mai moderat avându-l ca prim-ministru pe contele Lajos Batthyány, care a preluat programul revoluționar proclamat de poetul Petőfi Sándor și s-a angajat să protejeze drepturile constituționale ale tuturor cetățenilor din Ungaria, indiferent de naționalitate sau religie. Vezi și Keith Hitchins, *Români 1774-1866*, București, Humanitas, 1996, p.308.

16 *Ibidem*, p.406.

17 Scrierile istoriografice de până la 1848 sunt lipsite de idei generatoare de identitate sau de naționalism, cu impact asupra conștiinței contemporanilor, după cum rezultă din cărțile de istorie ale iluminiștilor și mai ales ale romanticilor ardeleni. Vezi și Alexandru Zub, *A scrie și a face istorie (Istoriografia română pașoptistă)*, Iași, Junimea, 1981, sau de același autor, *Biruit-au gândul (note despre istorismul românesc)*, Iași, Junimea, 1983.

îndeplini după așteptarea ungarilor. Ungurii vor da libertate numai celor ce vor voi a se face unguri. Pe aceștia îi vor ajuta la dregătorii politice, școlastice, bisericești etc., le vor face venituri și-i vor lăuda în public, iar din contră, pe care îi vor simți că nutresc sentimente naționale îi vor depărta și-i vor certa”²⁴. Neîncrederea lui Bărnuțiu în reformele revoluționarilor maghiari (de care ar fi beneficiat și românii prin drepturile individuale și politice prevăzute de programul kossuthist) precum și respingerea unirii Transilvaniei cu Ungaria au fost argumentate prin exemple ale istoriei nefericite trăite de românii ardeleni în secolele de dinainte, prin aserțiunea simplă că lucrurile nu se pot schimba de la o zi la alta, că ungurii care au asuprit atât de mult poporul român nu vor avea nici un motiv în viitor să-și schimbe purtarea și că românii trebuie să se bazeze acum pe propriile forțe „și toți la un gând să lucre pentru că națiunea românească toată e căzută și toată trebuie ridicată cu unite puteri”²⁵. Spre deosebire de Simion Bărnuțiu, pentru care păstrarea naționalității române era prioritară și care credea că românii – „descendenții romanilor” – le era negat de prea mult timp locul pe care-l meritau de drept printre celelalte naționalități ale Transilvaniei, filologul Timotei Cipariu (1805-1887), un precursor al drepturilor omului în spațiul cultural românesc, era convins că principiile liberale ale noilor lideri maghiari se vor oglindi în noua constituție, care va garanta tuturor cetățenilor, fără deosebire de clasă, religie sau naționalitate, egalitatea în fața legilor. În privința dreptului de folosire a limbii materne, Timotei Cipariu, editorul ziarului *Organul Luminării*, părea gata să permită o excepție: în interesul eficienței și datorită predominanței politice și culturale de care se bucurau maghiarii, limba maghiară trebuia să fie acceptată ca limbă principală în administrație²⁶. Acest reprezentant al romantismului românesc și al unei culturi politice marcate de spiritul creștin al orânduiri divine²⁷ s-a străduit să atenueze într-un fel deosebirile dintre clasa conducătoare și supușii săi, indicând o cale nepolitică de ascensiune în rândul elitei și, prin aceasta, către putere. După cum îl definește Emanuel Turczynski, Cipariu este „exponentul unei mici grupări preoțești, care influențate de Iosefinism și de Iluminismul catolic, se alăturau unui catolicism reformator”²⁸.

George Barițiu, editorul *Gazetei de Transilvania*, încuraja la rândul său unirea Transilvaniei cu Ungaria, dar condiționată de garanții privind deplina folosire a limbii materne în biserică, învățământ și administrație publică. Barițiu era de părere că dacă intelectualii români reușeau să consolideze naționalitatea prin înființarea de școli, organizații culturale și prin cultivarea

conștiinței naționale în rândul poporului apelând la lucrări de istorie și literatură, nu aveau nici un motiv să se teamă de reorganizarea statului inclusiv prin alipirea principatului la Ungaria.

Renașterea națiunii era, deci, proiectată de elita românească din Transilvania în sensul ideii romantice de națiune, care pune accentul mai degrabă pe factorii culturali decât pe cei politici. De aceea reformele civice care acordau drepturi individuale erau nesatisfăcătoare pentru mulți dintre reprezentanții elitei românești, aceștia fiind de părere că salvarea lor nu trebuie să fie individuală, ci colectivă. Funcția comunității, care a jucat un rol important în formarea doctrinelor de mai târziu, era prioritară și pentru românii ardeleni, pentru care limba și cultura trebuiau neapărat conservate: „Natura pentru aceea i-a dat limbă fiecărei națiuni, ca să se folosească cu aceeași în toate negoațele vieții, precum i-a dat picioare omului ca să umble pe picioarele sale, urechi ca să auză cu urechile sale, ochi ca să vază cu ochii săi; vai de omul pe care-l poartă altul, vai de națiunea care nu umblă pe picioarele sale sau care nu vede decât cu ochii altei națiuni, niciodată nu va pătrunde raza de cultură la creerii acestei națiuni, ci va rămâne pururea întunecată ca orbul și șerbă națiunilor răpitoare”²⁹.

Situația nefericită a românilor este instrumentalizată, așadar, pentru a justifica necesitatea schimbării³⁰. Legitimarea adoptării anumitor poziții din perspectiva istoriei nefericite și a soartei nenorocite a românilor în timpul revoluției pașoptiste este invocată atât de partizanii atitudinii anti-unioniste și pro-imperiale, care îi cheamă pe români la Blaj, amenințându-i „că dacă nu veți veni, veți rămâne nefericiți precum ați fost până acum”³¹, cât și de către adepții cauzei maghiare, precum episcopul greco-catolic Lemeny, care și îndeamnă conaționalii, dimpotrivă, să stea acasă și să se supună autorităților, în virtutea aceluiași avertisment: „ca nu cumva să aduceți spre neamul nostru, în loc de a-l ferici, stricarea cea mai de pe urmă”³² – aluzie la ‘stricarea cea dintâi’, a păcatului originar care i-a aruncat în iobăgie, datorită unei conduite similare, de violență și nesupunere față de legi³³.

Instrumentele necesare emancipării naționale adoptate de românii ardeleni în perioada revoluționară pendulau între legalism și reacționism, între idealism și utopie. Eroul romantic al renașterii naționale, Avram Iancu, așezat în fruntea țăranilor-luptători, i se opune liderul religios care optează pentru lupta petiționară și loialismul față de dinastia habsburgilor,

29 Ioan Chindriș, *op. cit.*, p.99.

30 Sorin Mitu, *op.cit.*, p.184.

31 *Apel pentru convocarea celei de-a doua adunări de la Blaj*, aprilie 1848, publicat de Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, I, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1982, I, p.445, citat de Sorin Mitu, *op. cit.*, p.184 .

32 Circulară a episcopului Ioan Lemeny, din 21 octombrie 1848, publicată în Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, ed. a II-a, I, Tipografia Iosif Marschall, 1904, p.464, citat de Sorin Mitu, *op. cit.*, p.184.

33 Sorin Mitu, *op. cit.*, p.184.

24 Ioan Chindriș, *op. cit.*, p.97.

25 *Ibidem*, p.78.

26 R. W. Seton-Watson, „The Era of Reform in Hungary”, în *Slavonic and East Review*, 21/2, 1943, p.166, citat de Keith Hitchins, *op.cit.*, p.309; Ioan Chindriș, *op. cit.*, p.99.

27 Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spirit public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, Minerva, 1976, p.601.

28 Emanuel Turczynski, *op. cit.*, p.214.

cum e cazul episcopului ortodox Andrei Șaguna, sau șefului bisericii greco-catolice, Ioan Lemeny, care preferă compromisul cu maghiarii ca soluție pentru obținerea revendicărilor națiunii române.

Rezolvarea problemelor națiunii oprimate este percepută tot mai diferit de reprezentanții bisericilor, pe de o parte, și de intelectualitatea laică, pe de altă parte. Cei dintâi încearcă să impună soluțiile ‘diplomatice’: negocieri, memorii, participarea la viața politică ungară, în vreme ce laicii critică acest tip de ‘colaboraționism’ și impun acțiunea, inclusiv prin mobilizarea țăranilor, o idee rar întâlnită printre intelectualii români înainte de apariția Romantismului. Spre deosebire de generația iluministă, care vede în țăranime o forță opusă rațiunii și progresului și care nu avea nimic de oferit celor educați, Avram Iancu și confracții săi prețuiau simplitatea lumii rurale³⁴. Astfel, Keith Hitchins crede că Romantismul „a avut o mare putere de atracție, dar a fost un curent prea difuz printre românii din Transilvania pentru a ne face să vorbim de o mișcare”³⁵.

Supremația factorului etnico-național ca modalitate de construire și acțiune a națiunii va duce în cele din urmă, sub influența răsturnărilor revoluționare care contaminau sud-estul Europei, la o translată culturală spre politic. Scopul mișcării naționale a românilor se va deplasa astfel de la revendicări socio-culturale spre cereri politice. Armele istorice, puse la punct în perioadele iluministă și preromantică, vor putea fi folosite în perioada următoare pentru susținerea voinței politice. De altfel, încă din programul prezentat de Simion Bărnuțiu la Blaj în 1848 se precizează la primul punct că „Națiunea română, răzimată pe principiul libertății, egalității și frăției, pretinde independența națională, în respectul politic, ca să figureze în numele său, ca națiunea română să-și aibă reprezentanții săi la dieta țării în proporțiune cu numărul său, să-și aibă dregătorii săi în toate ramurile administrative, judecătorești și militare în aceeași proporțiune, să se servească de limba sa în toate treburile ce se ating de dânsa, atât în legislație, cât și în administrație. Ea pretinde tot anul o adunare națională generală”³⁶. Autonomia politică era deja un concept formulat de intelectualitatea transilvăneană la 1848, dar neagreat în aceeași măsură de întreaga elită.

Programul în 16 puncte adoptat de mulțimea adunată pe Câmpia Libertății de la Blaj în mai 1848 face deja un pas înainte atunci când își bazează revendicările pe drepturile naturale ale omului. Mai importantă, însă, decât această formulare este reușita elitei laice și clericale din Ardeal de a strânge câteva zeci de mii de țărani dispuși să asculte discursurile lungi și complicate, alcătuite în stil baroc de intelectualii vremii. Ideea de națiune este astfel receptată de această societate civilă în formare, care tinde să devină conștientă de necesitatea emancipării ei.

Entuziasmul romanticilor transilvăneni, excesele acțiunii unui personaj cu o biografie încă greu descifrabilă de factură eroico-tragică, cum este Avram Iancu – un intelectual crescut la școlile catolice, cu legături în cercurile francmasonice, care reușește să mobilizeze o adevărată armată paramilitară, să procure bani pentru întreținerea și înzestrarea ei, dar care se ‘rătăcește’ apoi în munți, pierzând nu doar legătura cu realitatea, ci și ‘fondurile’ și ‘documentele’ revoluției –, utopiile conducătorilor poporului, care luptând împotriva revoluționarilor maghiari cu proiecte constituționale liberale se așteptau să fie răsplătiți și ‘puși în drepturi’ de Împăratul de la Viena, incapacitatea elitei de a coagula mișcarea românească, ne oferă un peisaj dezordonat în care amplitudinea oscilării între loialismul dinastic și compromisul cu ungurii a dus la eșecul revoluției.

Totuși contradicțiile care se cereau continuu rezolvate în interiorul mișcării naționale românești din Transilvania, precum și audiența tot mai însemnată din partea maselor au contribuit la conștientizarea națiunii, dar și la ascutirea conflictului dintre români și maghiari și transformarea lor, prin propaganda ambelor părți, în dușmani perpetui.

34 Keith Hitchins, *op. cit.*, p.273.

35 *Ibidem*.

36 Victor Cheresteșiu, *Adunarea națională de la Blaj*, București, 1996, p.459.

CONCLUZII

Aflată mereu la margini de imperii, loc de trecere de la o civilizație la alta, pe drumul ce leagă Occidentul de Bizanț, Transilvania trăiește încă starea de graniță, suportând excesele politicianiste, exigențele gratuite și discontinuitățile memoriei. Lucrurile se vor schimba, dar Transilvania - alterată de naționalismele ultimelor secole - va continua în mod simbolic să fie puntea dintre Est și Vest. Provincie a României Mari, principat cu autonomie glisantă între otomani și habsburgi sau parte a Austro-Ungariei, Transilvania are valențe de periferie. Dar relațiile stabilite în timp între această provincie și centrele de putere la care ea se raporta nu erau mereu unidirecționale și ele nu descriu doar un proces mecanic univoc. Traectoria istorică sinuoasă a Transilvaniei sugerează că raportul 'centru-periferie' în acest context nu este întotdeauna cel dintre progres și reacțiune și că Transilvania este fie în căutarea unui centru binevoitor, fie în construirea propriei centralități.

Prin așezarea geografică, situația economică, politică și culturală Transilvania austro-ungară respectă definițiile care circumscriu provinciile periferice: este dependentă, având un mic control asupra propriei soarte și posedând minime resurse de apărare a specificității sale împotriva presiunilor din afară. Formal este un teritoriu 'cucerit', un fel de colonie, reprezentată prin oficiali (adesea străini și neprietenoși) care nu sunt înțelegători cu dorințele periferiei și care primesc dispoziții de la centrul îndepărtat. Transilvania ca parte a Imperiului Austro-Ungar corespunde acestei prezentări: are o economie slab dezvoltată, depinde în mare măsură de fluctuația pieței imperiale, neavând la îndemână mijloacele necesare pentru a interveni în acest mecanism. Marginalitatea provinciei se manifestă în domeniile distincte ale vieții sociale: politică, economie, cultură.

Transilvania fusese și până la 1867 periferia Imperiului Habsburgic, iar în cursul istoriei a fost margine oscilantă a otomanilor și habsburgilor, având, însă, mereu instituții politice și administrative proprii, precum și diverse grade de autonomie. Ausgleich-ul a curmat această tradiție, pe care o revendică nostalgic și astăzi mulți transilvăneni. Ideea de autonomie pendulează în discursurile elitelor maghiare și românești în funcție de condiția de minoritate, respectiv majoritate a acestora. Dacă la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea românii ardeleni erau cei care militau pentru autonomie, un secol mai târziu maghiarii transilvani sunt cei care proiectează și argumentează autonomii: personale, culturale și chiar teritoriale. Și atunci și acum sunt aduse în discuție modele funcționale din lumea occidentală. Federalizarea sau confederalizarea unui spațiu chiar mai larg decât cel al monarhiei dunărene a fost, și este și astăzi, o soluție propusă atât de teoreticieni, cât și de politicieni pentru Uniunea Europeană.

Federalizarea Imperiului Austro-Ungar era în viziunea românilor ardeleni, dar și în proiectele unor austrieci sau maghiari, nu doar o modalitate de a pune pe baze mai eficiente structura administrativă a monarhiei, ci și o cale pentru rezolvarea ‘chestiunilor naționale’ tot mai presante în perioada care a urmat revoluțiilor de la 1848.

Discursul elitelor politice românești din Transilvania, mai ales cel din presa anilor 1892–1918, demonstrează (auto)marginalizarea politicianilor ardeleni:

1) Liderii români erau subversivi doar în proteste publicistice sau scrieri teoretice. Nu au existat, nici înainte de 1918 și nici după, strategii politice care să transforme secundarul acestei provincii în principal.

2) Autonomia dorită, planificată, revendicată la sfârșitul secolului al XIX-lea de liderii politici ai Partidului Național Român, era concepută mai ales prin federalizarea imperiului bicefal, iar Elveția, federalizată la 1848, era din acest punct de vedere un model ideal pentru elita românească. Spre deosebire de intelectualii de dincolo de Carpați, care gândeau panromânist variante de federalizare dunărene, românii ardeleni imaginau federalizarea Imperiului Habsburgic cu scopul obținerii autonomiei principatului. Românii ardeleni nu erau aproape deloc preocupați de ‘unitate’ cu frații lor din Principate (dintre ziarele cercetate doar *Gazeta Transilvaniei* alocă spațiu acestei teme: 0,2% din suprafața sa), în schimb fidelitatea lor tradițională față de Împărat le submina capacitatea de mobilizare împotriva centrului opresiv. De aceea dezbaterile privitoare la autonomia Transilvaniei prin federalizarea Imperiului Austro-Ungar nu înregistrează suprafețe importante, deși se discută cu oarecare consecvență în toate cele trei ziare luate în studiu. *Telegraful român* se ocupă de acest subiect fie în termeni neutri, fie judecând critic sau practic-rațional imposibilitatea federalizării monarhiei, în vreme ce *Tribuna* se află pe poziții militante, iar *Gazeta Transilvaniei* se raportează pozitiv la proiectele federative apărute în epocă, dar în articole succinte și nu prea întinse, acordând doar un procent din suprafața sa acestui subiect. În schimb *Telegraful* și *Tribuna* dedică fiecare aproape 7% teme ‘autonomia Transilvaniei prin federalizarea imperiului’.

3) O altă formă de subversiune publicistică a elitei românești din Transilvania era la sfârșitul secolului al XIX-lea cea de subminare, prin articole de opinie, a politicii care se ducea la Budapesta. Astfel, acest subiect este tratat preponderent negativ atât în *Telegraful român* (75% din suprafața articolelor pe această temă), cât și în *Gazeta Transilvaniei* (90% din suprafața totală a articolelor în care se vorbește despre politica dusă în capitala ungară). Tot ca o reacție a periferiei la discursul centralizator al centrului era răspunsul publicistic de victimizare. Românii ardeleni s-au considerat mereu victime ale istoriei neprietenoase, ale centrului uzurpator (indiferent dacă acesta se afla la Budapesta sau la București), victime ale politicii ungare sau ale unor cercuri de interese care ar avea misiunea de a marginaliza Transilvania. Dacă nu sunt ceilalți de vină pentru situația lor grea, atunci cu siguranță destinul este responsabil pentru ceea ce li se întâmplă. La sfârșitul secolului al XIX-lea și

începutul următorului gazetele vremii caută mereu țapi ispășitori pentru încercările grele prin care trece comunitatea românească din Transilvania, dând senzația că ardelenii se simt bine doar în dramă și că nu au capacitatea de a se smulge din cotidianul resemnării. De aceea cele mai multe articole sunt dedicate în presa vremii ungarilor, care se fac vinovați de soarta românilor. Peste 25% din spațiul *Gazetei Transilvaniei* și aproape 20% din spațiile *Telegrafului român* și *Tribunei* sunt alocate acestei teme, în care ungarilor sunt călăi, iar românii – victime.

4) Mitizarea împăratului și demonizarea centrului administrativ au fost de asemenea metode folosite pentru a întări opoziția față de Budapesta, prin păstrarea în același timp a speranței că ‘bunul împărat’ îi va salva pe românii ardeleni. Raportul pozitiv/negativ în articolele despre împărat/politica vieneză este net favorabil Vienei. În proporție de 70% în *Gazeta Transilvaniei* și de 90% în *Telegraful român*, discursul este pro-imperial. Loialitatea față de Curtea de la Viena și respingerea clasei conducătoare de la Budapesta a accentuat marginalitatea elitei de limbă română.

5) Politica de pasivitate a Partidului Național Român, conservată până în 1905, a fost o formulă de auto-excludere a românilor din viața politică activă. Absența îndelungată din legislativul de la Budapesta a PNR a făcut imposibilă orice negociere serioasă între puterea ungară și minoritatea română. Inteligența română din Transilvania Habsburgică nu găsit soluția dilemei: cum să păstreze identitatea culturală amenințată, fără a o condamna la reificare și fără a face compromisuri cu puterea.

6) Absența unui lider politic cu anvergură care să poată coagula mișcarea națională românească pe termen lung a fost o altă cauză a marginalizării comunității de limbă română din Transilvania.

7) Identitatea regională a Transilvaniei a fost estompată după 1867, nu doar ca efect al politicilor hegemonice proiectate de la Budapesta, politici care au distrus bazele juridice ale existenței provinciei care era Transilvania pentru a o transforma într-o serie de comitate, ci și din cauza lipsei de reacție și solidaritate dintre liderii comunităților de limbă germană și română din Ardeal.

8) Numărul restrâns al burghezilor, absența nobilimii române și reprezentarea modestă a inteligenței din Transilvania au amânat mobilizarea necesară emancipării comunității românești ardeleni. La sfârșitul secolului al XIX-lea abia 5% dintre români erau întreprinzători în industrie și comerț sau aveau profesii liberale. În 1904, din cei 6779 de întreprinzători mari și mijlocii din Transilvania, 6411 erau maghiari și sași, 368 (5,7%) aparțineau altor minorități și doar 38 (0,06%) erau români. Sub 2% din populația românească practica profesii liberale. Din acest procent mic au fost recrutați liderii PNR. Numărul celor cu profesii liberale a crescut încet, aproape nesemnificativ, de la 10.023 în 1900 la 11.538 în 1910. Preoții și învățătorii reprezentau categoriile cele mai numeroase, depășind fiecare dintre ele 3000 de persoane, în vreme ce numărul avocaților era de 219 în 1900 și 370 în 1910.

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu, Sorin, *Paradoxul român*, București, Edit. Univers, 1998.
- Alexandrescu, Sorin, *Identitate în ruptură*, București, Edit. Univers, 2000.
- Altematt, Urs, *Previziunile de la Sarajevo. Etnonaționalismul în Europa*, trad. Johann Klusch, Iași, Edit. Polirom, 2000.
- Andreescu, Gabriel, Molnar Gustav (ed.), *Problema Transilvană*, Iași, Edit. Polirom, 1999
- Andreescu, Gabriel, Severin Adrian, „Un concept românesc al Europei Federale”, în *Studii Internaționale*, nr.6, 2001.
- Arendt, Hannah, *Originile totalitarismului*, trad. Ion Dur, Mircea Ivănescu, București, Edit. Humanitas, 1994.
- Baiulescu, Bogdan, *Despre necesitatea promovării și protecționării meseriilor între români*, Sibiu, 1884.
- Bakvis, Herman, Chandler, William M. (ed) *Federalism and the Role of the State*, Toronto, University of Toronto Press, 1987.
- Barițiu, George, *Părți alese din istoria Transilvaniei de două sute de ani din urmă*, Sibiu, 1890.
- Bauer, Otto, *Mapping the Nation*, London, Gopal Balakrishnam, Londra, 1996.
- Bărnuțiu, Simion, *Suveranitate națională și integrare europeană*, culegere de texte îngrijită de Ioan Chindriș, Cluj, 1999.
- Benedict, Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, New York-Londra, Verso, 1991.
- Berelson, Bernard, *Content Analasys in Comunication Research*, Glencoe, The Free Press, 1952.
- Bérenger, Jean, *Histoire de l'empire des Habsbourg*, Paris, Arthème Fayard, 1990.
- Bernath, Mathias, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, trad. Marionela Wolf, Cluj, Edit. Dacia, 1994.
- Bibó, István, „Mizeria micilor state est-europene”, în István Bibó, Jenő Szűcs, *Între occident și răsărit*, volum îngrijit de Gheorghe Popovici, trad. Gheorghe Popovici, București, Edit. Kriterion, 2000.
- Blaa, Lucian, *Hronicul și cântecul vîrstelor*, Chișinău, Edit. Hyperion, 1993.
- Black, C.E., *The Dynamics of Modernization, A Study of Comparative History*, New York, Harper&Row, Publishers, Inc., 1967.
- Bobbio, Norberto, *On Mosca and Pareto*, Geneva, Librarie Droz, 1972.

- Bocșan, Nicolae, Leu Valeriu, *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*, Cluj, Edit. Dacia, 1988.
- Bodea, Cornelia, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, București, Edit. Enciclopedică, 1982.
- Bolovan, Ioan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Cluj, Fundația Culturală Română, 2000.
- Botiș, Theodor, *Monografia familiei Mocioni*, București, Editura Fundației pentru Literatură și Artă Regele Carol al II-lea, 1939.
- Bottomore, T.B., *Elites and Society*, Londra-New York, Routledge, Penguin Books, 1993.
- Bottomore, T.B., *Austro-Marxism*, Oxford, Clarendon, 1976.
- Boyd, David, *Elites and their Education*, London, Publishing Company, 1973.
- Boyer, Robert, „Cuvintele și realitățile”, în Serge Cordellier, *Mondializarea dincolo de mituri*, București, Edit. Trei, 2001.
- Breuilly, John, *Nationalism and the State*, Manchester, Manchester University Press, 1993.
- Bucur, Maria, Nancy, M. Wingfield (ed.), *Staging the Past, The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 2001.
- Bunea, Augustin, *Din Istoria Românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)*, Blaj, 1900.
- Burke, Peter, *Istorie și teorie socială*, trad. Cosana Nicolae, București, Edit. Humanitas, 1999.
- Caps, Stephane Pierre, *La federalism personnel* în vol. *La Multinational. Avenir des minorites en Europe Centrale et Orientale*, Paris, Odile Jacob, 1995.
- Carmilly-Weinberger, Moshe, *Istoria evreilor din transilvania (1623-1944)*, București, Edit. Enciclopedică, 1994.
- Chandler, William M., „Federalism and Political Parties” în Herman Bakvis, William M. Chandler (ed.), *Federalism and the Role of the State*, Toronto, University of Toronto Press, 1987.
- Chindriș, Ioan, Neamțu, Gelu (coord.), *Procese politice antiromânești care au zguduit Transilvania în toamna anului 1848*, București, Edit. Viitorul Românesc, 1995.
- Chirot, Daniel, *Societăți în schimbare*, trad. Daniela Tabac, București, Edit. Athena, 1999.
- Chirot, Daniel, *Schimbară socială într-o societate periferică*, București, Edit. Corint, 2002.
- Ciorănescu, George, *Români și ideea federalistă*, București, Edit. Enciclopedica, 1996.
- Cistelean, Alexandru „Provincia ratată (Eseu despre Transilvania)”, în *Alteră*, IV, 1998, nr.9.
- Cistelean, Alexandru, „Greco-catholicismul la români”, în *Provincia*, anul II, august-septembrie 2001.
- Cornea, Paul, *Originile romantismului românesc. Spirit public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, Edit. Minerva, 1976.
- Cosăscescu, Nicolae, *Români și slavii din Imperiul austro-ungar*, în „Liga Română”, București, 1898.
- Dahbour, Omar, Ishay, Micheline R., *The Nationalism Reader*, New Jersey, Humanities Press, Atlantic Highlands, 1995.
- Dahrendorf, Ralf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, London, Routledge and Kegan Paul, 1959.
- Dahrendorf, Ralf, „Society and democracy in Germany”, în David Boyd, *Elites and their Education*, London, Publishing Company, 1973.
- DeFleur, Melvin L., Dennis, Everette E., *Understanding Mass Communication*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1991.
- Dragomir, Silviu, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848-1849*, București, 1928.
- Dragomir, Silviu, *Omăgiu lui Ioan Bianu*, București, 1927.
- Dragomir, Silviu, *Avram Iancu*, Cluj, Edit. Dacia, 1998.
- Dragomir, Silviu, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-1849*, vol. I, Cluj-Sibiu, 1944; vol. II, Cluj-Sibiu, 1944; vol. III, Cluj, 1946.
- Drăgușanu, Ion Codru, *Peregrinul transilvan*, București, ESPLA, 1956.
- Droz, Jacques, *L'Europe centrale. Évolution historique de l'idée de Mitteleuropa*, Paris, Edit. Payot, 1960.
- Dufour, Jean-Louis, *Crizele Internaționale. De la Beijing (1900) la Kosovo (1999)*, trad. Șerban Dragomirescu, Corint, București, Edit. Corint, 2002.
- Duțu, Alexandru, *Ideea de Europa și evoluția conștiinței europene*, București, Edit. All, 1999.
- Erdstein, D., J. Droz, *L'Europe Centrale, Evolutino Historique de l'idée de «Mitteleurope»*, Paris, Edit. Pyot, 1960.
- Farina, Guido, *Vilferdo pareta. Compendium of Social Sociology*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1980.
- Frank, Tibor, „Națiunea, minoritățile naționale și naționalismul în Ungaria secolului al XX-lea”, în
- Fugariu, Florea, *Școala Ardeleană*, vol. I, București, Edit. Minerva, 1983.
- Fischer, Joschka, „Federația europeană”, în *Provincia*, nr. 9, mai 2000.
- Gallagher, Tom, *Democrație și naționalism în România, 1989-1998*, trad. Simona Ceaușu, București, Edit. ALL, 1999.
- Galliard, Jean Michel, Rowel Anthony, *Histoire du Continent Européen*, Paris, Edition du Seuil, 1998.

Gaster, Moses, *Memorii (fragmente). Corespondență*, ediție îngrijită de Victor Eskenazy, București, Edit. Hasefer, 1998.

Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983 (ediția în limba română, București, Edit. Antet, 1997, traducere de Robert Adam).

Goga, Octavian, *Naționalism dezrobitor. Permanența ideii naționale*, București, Edit. Albatros, 1998.

Goldiș, Vasile, *Corespondență (1888-1934), Scrisori trimise*, vol.I, ediție îngrijită de Gheorghe Șora, Cluj, Dacia.

Goldiș, Vasile *Scrieri social-politice și literare*, Timișoara, Edit. Facla, 1976.

Graur, Constantin, *Cu privire la Franz Ferdinand*, București, Edit. Adevărul, 1935.

Hetcher, Michael, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*, London, Routledge and Kegan Paul, 1975.

Hitchins, Keith, *Români 1774-1866*, București, Edit. Humanitas, 1996.

Hitchins, Keith, *Afirmarea națiunii: mișcarea națională românească din Transilvania 1860-1914*, trad. Sorana Georgescu-Gorjan, București, Edit. Enciclopedică, 2000.

Hitchins, Keith, *Ortodoxie și Naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania, 1846-1873*, trad. Aurel Jivi, București, Edit. Univers Enciclopedic, 1995,

Hitchins, Keith, *Români 1774-1866*, traducere de George G. Potra și Delia Răzdolescu, București, Edit. Humanitas, 1996.

Hitchins, Keith, *România 1866-1947*, traducere de George G. Potra și Delia Răzdolescu, București, Edit. Humanitas, 1996.

Hobsbawm, Eric J., *Națiuni și naționalism din 1780 pînă în prezent*, Chișinău, Edit. Arc. 1997.

Hoffman, George W., „Variations in Centre-Periphery Relations in Southeast Europe”, în Jean Gottman, *Centre and Periphery*, Sage Publications, 1980.

Holsti, Ole R., Siverson Randolph M. și George Alexander L. (coord.), *Change in the International Sistem*, Boulder, Colorado, Westviw, 1980.

Hroch, Miroslav, „National Self-Determination from Historical Perspective” în Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism*, Budapesta-London-New York, Central University Press, 1995.

Hroch, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, trans. by Ben Fowles, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Huntington, Samuel P., *Ordinea politică a societăților în schimbare*, traducere de Horațiu Stamatin, Iași, Edit. Polirom, 1999.

Ioan, Costin, „Clădiri pe moșiile extravilane”, în *Adaos* la „Foaia Poporului”, III, 1895, nr. 33.

Ivănescu, Mircea, Panța, Iustin, Văcărescu Ioan Radu, *Identitate culturală. Către tine prin ceilalți. Către ceilalți prin tine. O antologie despre identitatea culturală*, Sibiu, Edit. Euphorion, 1997.

Jelavich, Barbara, *Istoria Balcanilor. Secolul al XX-lea*, vol.II, trad. Mihai-Eugen Avădanei, Iași, Institutul European, 2000.

Josan, Nicolae (ed.), *Mărturii documentare (1892-1895). Adeziunea populară la mișcarea memorandistă*, București, Edit. Științifică, 1996.

Johnston, William M., *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală și socială 1848-1938*, trad. Magda Teodorescu, Iași, Edit. Polirom, 2000

Kann, Robert A., *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, vol II, New York, Octagon Books, Fourth Edition, 1983.

Kende, Pierre „Autodeterminare în Europa de Est ieri și azi”, în *Altera*, I, 1995, nr.1.

Kende Pierre, „Trei căi posibile pentru micile națiuni est-europene”, în *Altera*, IV, 1998, nr.7.

Kissinger, Henry, *Diplomația*, trad. Mircea Ștefănescu, Radu Paraschivescu, București, Edit. ALL, 1998.

Lasswell, Harold D., (ed.), *The Comparative Study of Elite*, Standford University Press, 1952.

Lasswell, Harold D., (ed.) *The Language of Politics*, The M.I.T. Press, 1965.

Lendvai, Paul, *Ungurii. Timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, trad. Maria și Ion Nastasia, București, Edit. Humanitas, 2001.

Lerner, Daniel, *The Passing of Traditional Society*, Glencoe, Illinois, Free Press, 1958.

Le Rider, Jacque, *Modernitatea vieneză și crizele identității*, traducere de Magda Jeanrenaud, Iași, Edit. Universității Alexandru Ioan Cuza, 1995.

Leyens, Jacques-Philippe, Yzerbit, Vincent, Schadron, Georges, *Stereotypes and Social Cognition*, London, Sage, 1994.

Lipset, Seymour Martin, „Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy”, în *American Political Science Review*, vol. 53, 1959.

Lóczy, Lajos (ed.), *The Geographical, Sociological, Educational and Economic Description of the States of the Hungarian Holy Crown*, Budapesta, 1918.

Lungu, Corneliu Mihail (coord.), *De la Pronunciamente la Memorandum 1868-1892. Mișcarea memorandistă, expresie a luptei naționale a românilor*, București, Arhivele Statului din România, 1993.

- Maior, Liviu Al. Vaida Voievod, *Între Belvedere și Versailles, Însemnări, memorii, scrisori*, Cluj, Edit. Sincron, 1993.
- Maior, Liviu, *Memorandumul. Filosofia politico-istorică a petiționarismului românesc*, Cluj, Edit. Fundației Culturale Române, 1992.
- Maior, Liviu, *1848-1849. Români și unguri în revoluție*, București, Edit. Enciclopedică, 1998.
- Marghiloman, Alexandru, *Note politice*, ed. îngrijită de Stelian Neagoe, București, Edit. Machiavelli, 1994.
- Mândruț, Stelian, „Opinii vizând «Chestiunea româno-ungară» în Transilvania (1867-1918)”, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, XXXVI, 1997.
- Mihály, Mózes, „Evoluție urbană și schimbare a modului de viață”, în *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei în revista História*, Miercurea Ciuc, Edit. Pro-Print, 1999.
- Mihăilescu, Ștefania, *Transilvania în lupta de idei. Controverse în Austro-Ungaria privind statutul Transilvaniei* (partea I, II și III), București, Edit. Silex, 1996, 1997.
- Mihu, Ioan, *Spicuri din gândurile mele*, ed. îngrijită de Silviu Dragomir, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1938.
- Mitu, Sorin, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, Edit. Humanitas, 1997.
- Molnar, Gustav, „Regionalismul civic”, în *Provincia*, nr. 3, iunie, 2000.
- Morand, Paul, *Doamna Albă a Habsburgilor*, trad. Nadia Farcaș, București, Edit. Compania, 2001.
- Mosca, Gaetano, *The Ruling Class*, New York, Mc.Graw-Hill, 1939.
- Mureșanu, Camil, *Națiune, naționalism. Evoluția naționalităților*, Cluj, Fundația Culturală Română, 1996.
- Musil, Robert, *Omul fără însușiri*, vol. I, trad. Mircea Ivănescu, București, Edit. Univers, 1995.
- Nagy, Mariann, „Nineteenth Century Hungarian Authors on Hungary's Ethnic Minorities”, în *Pride and Prejudice: National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East to West*, Budapest, CEU History Department, Working Paper Series 2, Central European University, 1995.
- Nagy-Talavera, Nicolas M., *Fascismul în Ungaria și România*, trad. Măriuca Stanciu și Ecaterina Geber, București, Edit. Hasefer, 1996.
- Nastasă, Lucian, Salat, Levente, *Relații interetnice în România postcomunistă*, Cluj, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2000.
- Năstase Adrian, „The Future of Europe – A Romanian Vision”, Colocviul IRRI, Bruxelles, 26 iunie 2001.
- Neamțu, Gelu, Bolovan, Ioan (coord.), *Revoluția de la 1848 în Transilvania. Ancheta Kozma din Munții Apuseni*, Cluj, Fundația Culturală Română, 1998.
- Nelsen, Brent, Stubb, Alexander, *The European Union*, Lynne Rienner Publishers, 1994.
- Nemoianu, Virgil, *O teorie a secundarului*, București, Edit. Univers, 1997.
- Nemoianu, Virgil, *România și liberalismele ei*, București, Fundația Culturală Română, 2000.
- Netea, Vasile, *Istoria Memorandumului românilor din Transilvania și Banat*, București, Fundația Regele Mihai I, 1947.
- Neumann, Victor, „Semnificații ale gândirii politice în Europa Centrală și de Est”, în *Sfera Politicii*, nr. 46, 49, 50/1997.
- Neumann, Victor, „Descentralizare sau recentralizare în Europa Dunareană”, în *Altera*, IV, 1998, nr.8.
- Nicoară, Toader, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj, Edit. Dacia, 2001.
- Oișteanu, Andrei, *Imaginea evreului în cultura română*, București, Edit. Humanitas, 2001.
- Ordeshook, Peter C., Shvetsova, Olga, „Federalism și elaborare constituțională”, în *Altera*, IV, 1998, nr.7.
- Ornea, Zigu, *Polifonii. Cronică literară*, București, 2001.
- Pascu, Ștefan, Chereștiu, Victor (coord.), *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române, C. Transilvania*, vol. I, 1977; vol. II, 1978; vol. III, 1982; vol. IV, 1988; vol.V, 1992; vol. VI, 1998, București, Academia Română.
- Papadima, Ovidiu, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, București, Edit. Minerva, 1975.
- Păcățian, Teodor V., *Cartea de aur sau Luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. III, 1905, vol. VII, 1913, vol. VIII, 1915, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezale.
- Periwal, Sukumar (ed.), *Notions of Nationalism*, Budapest-London-New York, Central University Press, 1995.
- Pick, Thomas M., „Imaginile dușmanului”, în *Dilema*, II, 1994, nr. 65, 8-14 aprilie.
- Popescu Puțuri, Deac, Ion, Augustin, *Unirea Transilvaniei cu România: 1 decembrie 1918*, București, Edit. Politică.
- Popvici, Aurel C., *Stat și națiune. Statele unite ale Austriei Mari*, București, Fundația pentru Literatură și Artă Regele Carol II, 1939 (reeditată la Edit. Albatros, București, 1997, traducere de Petre Pandrea).
- Popovici, Aurel C., *Naționalism sau democrație. O critică a civilizațiunii moderne*, București, Edit. Albatros, 1997.

- Popovici, Dumitru, *Romantismul românesc*, București, Edit. Tineretului, 1969.
- Prodan, David, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, Edit. Enciclopedică, 1998.
- Pușcariu, Sextil, *Călare pe două veacuri*, București, Editura pentru Literatură, 1968.
- Renan, Ernest, „Qu'est qu'une nation?”, conferință susținută la Sorbona pe 11 martie 1882, publicată pentru prima dată în *Bulletin Hebdomadaire, Association Scientifique de France*, 26 martie 1882 în *Euvres Complètes*, Paris, Calmann-Lévy, 1947, tom I, secțiunea „Discursuri și conferințe”.
- Renouvin, Pierre, *La Première Guerre Mondiale*, Paris, Presses Universitaires de France, 1965, ediția a 9-a, 1998.
- Retegan, Simion, *Dieta românească a Transilvaniei (1863-1864)*, Cluj, Edit. Dacia, 1979.
- Retegan, Simion (coord), *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918*, Documente, vol. I, Cluj, Fundația Culturală Română, 1996.
- Rosenau, James, *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, Princenton, Princenton University Press, 1990.
- Rosetti, Radu, „Un episod din anii 1848-49 în Transilvania. Apărarea Munților Apuseni în primăvara și vara anului 1849”, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj*, IV, 1926-1927
- Roth, Andrei, „Prejudecata etnică și specificul național”, în *Altera*, IV, 1998, nr.7.
- Rowel, Anthony, Galliard Jean Michel, *Histoire du Continent Européen*, Paris, Edition du Seuil, 1998.
- Sartori, Giovanni, *The Theory of Democracy Revisited: 1 „The Contemporary Debate”*, Chatam New Jersey, Chatam House Publishers.
- Schöpflin, George, „Pe căi diferite spre multiculturalitate”, în Lucian Nastasă, Levente Salat, *Relații interetnice în România postcomunistă*, Cluj, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2000.
- Schöpflin, George, „Europa centrală: o modernitate eșuată”, în *Provincia*, anul II, nr. 4, aprilie 2001.
- Schöpflin, George, „Europa de sud-est: definirea conceptului”, *Provincia*, anul II, nr.8-9, august-septembrie, 2001.
- Schlattner, Eghinald, *Cocoșul decapitat*, trad. Nora Iuga, București, Edit. Humanitas, 2001.
- Schorske, Carl E., *Viena fin-de-siècle*, trad. Ioana Ploșteanu și Claudia Ioana Doroholschi, Iași, Edit. Polirom, 1998.
- Seișanu, Romulus, Take Ionescu, București, Edit. Universul, 1930.
- Siseștean, Gheorghe, „Factori potențiali de conflict în istoria Transilvană”, în Lucian Nastasă, Salat, Levente, *Relații interetnice în România postcomunistă*, Cluj, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2000.
- Salat, Levente, „Etica minoritară maghiară interbelică din perspectiva provocărilor contemporane ale diversității”, în Nastasă Lucian, Salat, Levente, *Maghiarii din România și etica minoritară*, Cluj, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2003.
- Shvetsova, Olga, Ordeshook, Peter C., „Federalism și elaborare constituțională”, în *Altera*, IV, 1998, nr.7.
- Slavici, Ioan, *România de peste Carpați*, București, Fundația Culturală Română, 1993.
- Slavici, Ioan, *Închisorile mele. Amintiri. Lumea prin care am trecut*, București, Edit. Albatros, 1998.
- Smith, Anthony D., *Nationalism and Modernism*, London and New York, Routledge, 1998.
- Spinelli, Altiero, „Europenismul”, în *Secolul 20* (Europele din Europa), 10-12, 1999, 1-3, 2000.
- Stan, Apostol, *Iuliu Maniu. Naționalism și democrație. Biografia unui mare român*, București, Saeculum I.O., 1997.
- Stein, Rokkan, Urwin Derek W., *Economy, Territory, Identity*, California, SAGE Publications, 1983.
- Stein, Rokkan, „Dimensions of State Formation and Nation-Bilding”, în Charles Tilly, *The Formation of National State in Western Europe*, Princenton, NJ, 1975.
- Stubb, Alexander, Nelsen, Brent, *The European Union*, Lynne Rienner Publishers, 1994.
- Sugar, Peter F., *Naționalismul est-european în secolul al XX-lea*, trad. Radu Paraschivescu, București, Edit. Curtea Veche, 2002.
- Tartler, Grete, „Viitorul Europei”, în *Secolul 21*, Globalizare și Identitate, nr. 7-9, 2001.
- Taylor, A.J.P., *Monarhia habsburgică 1809-1918, O istorie a Imperiului Austriac și a Austro-Ungariei*, București, Edit. ALL, 2000.
- Teich, Mikuláš, Porter, Roy, *The National Question in Europe in Historical Context*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Tismăneanu, Vladimir, *Fantasmale salvării. Democrație, naționalism și mit în Europa post-comunistă*, Iași, Edit. Polirom, 1999
- Todorov, Tzvetan, *Omul deșărădăcinat*, trad. de Ion Pop, Iași, Institutul European, 1999.
- Todorov, Tzvetan, „De la cultul diferenței la sacralizarea victimei”, în *Dilema*, Anul III, Nr. 30, 7-13 iulie 1995 (trad. din L'Esprit, iunie 1995).
- Tóth, Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*, trad. Maria Someșan, București, Edit. Pytagora, 2001.
- Tudor, Marius, Gavrilesco, Adrian, *Democrația la pachet. Elita politică în România postcomunistă*, București, Edit. Compania, 2002.

- Turczynski, Emanuel, *De la Iluminism la Liberalismul Timpuriu*, București, Fundația Culturală Română, 2000.
- Ungureanu, Cornel, „Cutia Pandorei. Pentru o istorie alternativa a literaturilor din Europa Centrala”, în *A Treia Europă*, nr. 1, Iași, Edit. Polirom, 1997.
- Ungureanu, Cornel, *Mitteleuropa periferiilor*, Iași, Edit. Polirom, 2002.
- Vaida Voevod, Alexandru, *Memorii*, ed. îngrijită de Alexandru Șerban, vol.II, Cluj, Edit. Dacia, 1995.
- Van Cuilenburg, J.J., Scholten, O., Noomen, G.W., *Știința comunicării*, ediția a II-a (prima ediție 1998), trad. Tudor Olteanu, București, Edit. Humanitas, 2000.
- Veyne, Paul, *Cum se scrie istoria*, București, Edit. Meridiane, 1999.
- Vilmos, Agoston, „Dubla conștiință transilvană” în *Provincia*, nr. 10, aprilie 2000.
- Wagner, Ernst Ernst, *Istoria sașilor ardeleni*, trad. Maria Ianus, București, Edit. Meronia, 2000.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, volume I, New York, Academic Press, 1974.
- Wallerstein, Immanuel, *Sistemul mondial modern*, volumele I-IV, București, Edit. Meridiane, 1992, 1993.
- Wandycz, Piotr S., *Prețul libertății. O istorie a Europei central-răsăritene din Evul Mediu până în prezent*, București, Edit. ALL, 1998.
- Weber, Max, *Économie et Société*, Paris, Edit. Plon, 1971.
- Xenopol, A.D., *Românii și Ungurii*, București, Edit. Albatros, 1999.
- Zaciu, Mircea, *Ca o imensă scenă, Transilvania...*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1996.
- Zane, Gheorghe, *Studii*, București, Edit. Eminescu, 1980.
- Zinnes, Dina A., „Prerequisites for Study of Sistem Transformation”, în Ole R. Holsti, Randolph M. Siverson și Alexander L. George (coord.), *Change in the International Sistem*, Boulder, Colorado, Westviw, 1980.
- Zub, Alexandru, „Națiuni și naționalisme”, în Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismelor în Europa*, Iași, Institutul European, 1997.
- Zub, Alexandru, *De la istoria critică la criticism. Istoriografia română sub semnul modernității*, București, Edit. Enciclopedică, 2000.
- Zub, Alexandru, *A scrie și a face istorie*, Iași, Edit. Junimea, 1976.
- Zub, Alexandru, *Biruit-au gândul*, Iași, Edit. Junimea, 1983.

Publicații și documente din epocă

- Cestiunea română în Transilvania și Ungaria: Replica junimii academice române din transilvania și Ungaria la „Răspunsul” dat de junimea academică maghiară „Memoriului” studenților universitari din România*, Sibiu, 1892.
- Memorandul Românilor din Transilvania și Ungaria către Maiestatea Sa Imperială și regală Apostolică Francisc Iosif I*, Sibiu, 1892.
- Baiulescu Bogdan, *Despre necesitatea promovării și protecționării meseriilor între români*, Sibiu, 1884.
- Barițiu, George, *Părți alese din istoria Transilvaniei de două sute de ani din urmă*, Sibiu, 1890.
- Bunea, Augustin, *Din Istoria Românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)*, Blaj, 1900.
- Cosascescu, Nicolae, *Românii și slavii din imperiul austro-ungar*, în „Liga Română”, București, 1898.
- Gazeta Transilvaniei* (colecția din perioada 1892-1918), Brașov.
- Telegraful român* (colecția din perioada 1892-1918), Sibiu.
- Tribuna* (colecția din perioada 1892-1903), Sibiu.
- Foaie pentru minte, inimă și literatură*, supliment al *Gazetei Transilvaniei* (colecția din perioada 1848-1865), Brașov, supliment al *Gazetei*.
- Tribuna Poporului* (colectia 1903-1912), Arad.
- Romanul* (colecția din perioada 1911-1916), Arad.
- Unirea* (colecția 1892-1918), Blaj.

INDICE DE NUME

- Ágoston, Vilmos – 130
Aiud – 93
Alba Iulia – 93
Albania – 108
Albini, Septimiu – 29, 144
Alsacia – 211
Altermatt, Urs – 156, 177,
185, 195
Ammon, Otto – 126
Anderson, Benedict – 155
Andrássy, Gyula – 37, 121,
166, 178
Andreescu, Gabriel – 109
Apponyi, Albert – 35, 41, 42,
54
Arad – 35, 82, 223
Ardeal – *passim*
Ardeleanu, Pavel – 217
Arendt, Hannah – 116
Auerbach, Bertrand – 148
Auschwitz – 160
Austria/Austro-Ungaria –
passim
Avramescu, Pahomiu – 28
- B**
Badeni, Kazimierz Felix von
– 119
Băiulescu, Bogdan – 92
Bakvis, Herman – 123
Bălăban, Michael – 26
Bălcescu, Nicolae – 16, 100,
138
Balint, Simion – 214, 215
Banat – 136, 138, 202, 222
Bánffy, Dezső – 35, 56, 82,
161, 166, 168,
Barac, I. – 223
Bardosy, Corneliu – 26
Barițiu, George – 25, 29, 45,
49, 92, 146, 177, 180,
181, 212, 226
Bărnuțiu, Simion – 16, 138,
139, 212, 221, 225, 226,
228,
Batthyány, Lajos – 225
Bauer, Otto – 149, 150
Bavaria – 110
Belcredi, Richard – 178
Belgia – 109
Belgrad – 99
Berchtold, conte – 98
Berelson, Bernard – 30
Berenger, Jean – 98, 119, 141,
145, 154, 211
Berlin – 125
Bernath, Mathias – 49, 169,
209, 210
Berzeviczy, Albert – 41
Bibó, István – 104, 112, 124,
150
Bihari, József – 213
Bismark, Otto von – 79, 115,
118, 125
Bistrița – 93
Bizanț – 85, 89
Blaga, Lucian – 41
Blaj – 16, 17, 127, 221, 223,
225, 227, 228
Bled, Jean-Paul – 142
Bobbio, Norberto – 23
Bobula, János – 185
Bocșan, Nicolae – 212
Bodea, Cornelia – 212, 227
Boemia – 71, 115, 119
Bogdan-Duică, G. – 29
Bohățel, Alexandru – 176,
178

Bolovan, Ioan – 26, 159, 160, 161, 212, 214
 Borovszky, Samu – 169
 Bosnia-Herțegovina – 37, 99
 Botiș, Theodor – 17
 Bottomore, T. B. – 27, 149,
 Bourhis, Richard Y. – 62
 Boyer, Robert – 109
 Brașov – 18, 29, 93,
 Brătianu, Dumitru – 16, 138
 Brătianu, Ion C. – 134
 Bretania – 115
 Breuilly, John – 155
 Brote, frații – 144
 Brukenthal, Samuel von – 219
 București – *passim*
 Budai-Deleanu, Ioan – 222
 Budapesta – *passim*
 Bulgaria – 108
 Bunea, Augustin – 220
 Buteanu, Ioan – 28, 212

Caraș-Severin – 205
 Carei – 18
 Carmilly-Weinberger, Moshe – 160
 Carol I, rege – 134, 154, 221
 Catalonia – 110, 115
 Chamberlain – 126
 Chandler, William M. – 12
 Chendi, Ilarie – 29
 Chereștiu, Victor – 212, 228
 Chindriș, Ioan – 212, 213, 225, 226, 227
 Ciobanu, Petru – 217
 Ciocanu, Ioan – 28
 Cioran, Emil – 43, 55, 56,
 Giorănescu, George – 16, 17, 138
 Giorbea, Victor – 182
 Cipariu, Timotei – 226
 Cistelean, Alexandru – 73, 181, 182

Cluj – 18, 93, 200, 201, 205, 212
 Colquhoun, Archibald – 125
 Colquhoun, Ethel – 125
 Coltâr, Ioan – 17
 Comșa, Nicolae – 28
 Connor, Walker – 195
 Cornea, Paul – 226
 Cosăscescu, Nicolae – 124
 Coșbuc, George – 29
 Costin, Ioan – 92
 Cristea, Miron – 29
 Croația – 57, 119, 178, 210
 Csáky, Móritz – 143
 Csaplovics, János – 169
 Csepeli, György – 163, 164
 Cuilenburg, J. J. Van – 30
 Czakó, János – 214
 Czatorsky – 121
 Czernin, Ottokar – 122

D'Ardoye, Jonghe – 179
 Dacia – 219
 Dahbour, Omar – 177
 Dahrendorf, Ralf – 22, 25
 Dalmația – 119
 Dămian, Vasile – 28
 Danemarca – 109
 Deák, Ferenc – 121, 140
 DeFleur, Melvin L. – 30
 Delors, Jacques – 109
 Densușianu, Ovid – 90
 Deva – 18, 93
 Dragomir, Silviu – 212
 Drăgușanu, Ion Codru – 222
 Drnovsek, Jarnez – 105
 Droghi, George – 26
 Droz, Jacques – 179

Elisabeta – 178
 Elveția – 137, 177
 Eminescu, Mihail – 14, 126
 Europa – *passim*
 Everette, Dennis E. – 30

Farina, Guido – 22
 Fein, Sinn – 115
 Ferdinand V. – 85, 213, 214
 Finlanda – 109
 Fischer, Joschka – 127
 Fiume – 119
 Flandra – 110
 Francisc Iosif I (Franz Ferdinand, Franz Joseph) – 17, 36, 37, 42, 79, 154
 Frâncu, Teofil – 29
 Frank, Tibor – 161, 184,
 Frankfurt – 16, 138
 Franța – 99, 109, 115, 120
 Fugariu, Florea – 15, 221

Galliard, Jean Michel – 116
 Gaster, Moses – 59
 Gavrilesco, Adrian – 24
 Gellner, Ernest – 155, 196
 George, Alexander L. – 117
 Germania – 16, 85, 99, 115, 120, 125, 138, 142
 Ghica, Ion – 138
 Gobineau, contele de – 126
 Goga, Octavian – 161, 162
 Goldiș, Vasile – 129, 132, 144
 Gottman, Jean – 108
 Gramsci, Antonio – 23, 27
 Graur, Constantin – 103
 Groza, Petru – 182

Halic, Aurel – 129
 Hechter, Michael – 75, 93, 157
 Herder – 156
 Hieronymi, Károly – 111, 199, 200
 Hitchins, Keith – 15, 21, 22, 25, 27, 49, 65, 68, 128, 129, 130, 134, 139, 143, 145, 209, 210, 225, 228
 Hitler, Adolf – 120
 Hobsbawm, Eric – 155
 Hodza, Milan – 122

Hoffman, George W. – 108, 109
 Hohenwart – 71
 Holsti, Ole R. – 30, 117
 Horváth, Gyula – 200
 Hossu-Longin, Francisc – 25
 Hötzenndorf, Conrad von – 98
 Hotzenndorf, Konrad von – 122
 Hroch, Miroslav – 118, 140
 Hunedoara – 18
 Huntington, Samuel P. – 152

Iancu, Avram – 28, 146, 212, 227, 228, 229
 Iercovici, Dimitrie – 221
 Iliescu, Ion – 104, 111
 Ionesco, Eugene – 137
 Ionescu, Take – 126
 Iorga, Nicolae – 153
 Iorgovici, Paul – 222
 Iosif al II-lea – 17, 211, 219
 Ishay, R. – 178
 Italia – 115
 Iuga, Nora – 13
 Iugoslavia – 99, 119
 Iulius Cezar – 210
 Ivănescu, Mircea – 183

Jelavich, Barbara – 119
 Jimbolia – 18, 200
 Johnston, W. M. – 125
 Johnston, William M. – 122

Kalergi, Coudenhove – 103
 Kann, Robert A. – 150, 178
 Kant, I. – 221
 Katus, László – 21
 Khuen-Hedervary – 122
 Kis, István – 213
 Kissinger, Henry – 115-118
 Kós, Károly – 130
 Kossuth, Lajos (Ludovic) – 100, 214
 Kristóffy, József – 122

Krug, Wilhem Traugott – 221
 Kundera, Milan – 120, 154

L
 Lammasch, Heinrich – 122
 Lancrăm – 41
 Langbehn, Julius – 126
 Lapouge, Vacher de – 126
 Lasswell, H. D. – 27
 Le Rider, Jacque – 147
 Lemény, Eugen de – 61
 Lemény, Ioan – 228
 Lendvai, Paul – 57, 60, 144, 179
 Leopold I – 209, 221
 Lerner, Daniel – 107
 Leu, Valeriu – 212
 Leyens, Jacques-Philippe – 62
 Lippmann, Walter – 62
 Lipset, Seymour Martin – 107
 Lóczy, Lajos – 169
 Lósónctzi, Lajos – 214
 Lucaciu, Vasile – 68, 144, 167, 168
 Lueger, Karl – 127
 Lugoj – 18
 Lungu, Corneliu Mihail – 179, 183, 187, 195, 196
 Luxemburg – 109

M
 Maior, Gheorghe – 92
 Maior, Gr. – 29
 Maior, Liviu – 127, 146, 194, 211, 214, 225
 Maior, Petru – 222
 Maiorescu, Ion – 16, 100, 126, 138
 Maiorescu, Titu – 29, 126
 Mândruț, Stelian – 26, 185
 Maniu, Iuliu – 181, 130, 131, 181
 Marea Baltică – 16, 138
 Marea Britanie – 115
 Marea Neagră – 16, 82, 138
 Marghiloman, Alexandru – 135

Margutti – 100
 Maria Teresa – 210, 221
 Marino, Adrian – 72
 Markó, Béla – 101, 102
 Martiniz, Heinrich Clam – 151
 Marx, Karl – 107
 Max Wladimir von Beck – 127
 Maximilian I – 211
 Mazzini, Giuseppe – 16, 138
 Mediaș – 159
 Medison – 151
 Mehedinți, Simion – 126
 Mețianu, Ioan – 46, 131
 Metternich – 115
 Micheline – 177
 Micu, Samuel – 222
 Micu-Klein, Inochenție – 220, 221
 Miercurea Ciuc – 18
 Mihăilescu, Ștefania – 41, 124, 153
 Mihali, Teodor – 28, 130
 Mihălțan, Ioan – 26
 Mihalyi, Petru – 28
 Mișu, Ioan – 22, 42, 43, 47, 131, 132, 133
 Mintz, Alexander – 30
 Miron Romanul – 39, 47
 Mitu, Sorin – 222, 227, 146
 Mocsáry, Lajos – 100
 Mocsonyi, Alexandru – 22, 36
 Moldova – 177
 Molnár, Gusztáv – 76
 Mosca, Gaetano – 23, 24
 Moscova – 85, 224
 Moța, I. – 86
 Mózes, Mihály – 93
 Munkácsy, Mihály – 185
 Mureșanu, Andrei – 222
 Mureșanu, Camil – 195
 Mureșianu, Aurel – 29
 Mureșianu, Iacob – 29

Musil, Robert – 98, 141, 179, 180

N
 Nagy, Mariann – 169
 Nagy-Talavera, Nicolas M. – 57, 58
 Nastasă, Lucian – 162-164
 Năstase, Adrian – 104, 109, 110
 Nedelea, Adrian – 26
 Nelsen, Brent – 109
 Nemoianu, Virgil – 122, 123, 124, 125, 126, 127
 Netea, Vasile – 139, 187, 199
 Neumann, Victor – 18, 120, 125
 Neumer, Samuel – 214
 Nicoară, Toader – 211
 Niederhauser, Emil – 184
 Nistor, Aureliu – 205
 Noomen, G. W. – 30
 Norvegia – 115
 Novac, Aurel – 28

O
 Odorheiu Secuiesc – 18
 Oișteanu, Andrei – 61
 Olsen, Marcin E. – 23
 Onciul, Aurel cavaler de – 124
 Oradea – 18
 Orăștie – 18, 22
 Orban, Ludovic – 104
 Ordeshook, Peter C. – 122
 Örkény, Antal – 163, 164
 Ornea, Zigu – 153

P
 Păcățian, Teodor V. – 28, 35, 40, 69, 81, 176, 177, 178, 200, 201, 212, 227
 Păcurariu, Mircea – 212
 Palacky, Franisek – 100, 121, 178
 Panța, Iustin – 183
 Papadima, Ovidiu – 225

Papiu Ilarian, Alexandru – 212, 213, 146
 Papp, Ioan – 86
 Pareto, Vilfredo – 22, 23
 Paris – 125, 136
 Pascu, Ștefan – 212
 Pavel, Dan – 111
 Periwal, Sukumar – 118
 Petőfi, Sándor – 225
 Pick, Thomas M. – 165, 170
 Pierre, Kende – 121, 133
 Pierre-Caps, Stephane – 150, 151
 Piuaru Molnar, I. – 222
 Ploiești – 222
 Polonia – 212, 220
 Pop de Băsești, Gheorghe – 201
 Pop, Alexandru – 28
 Pop, Eugeniu – 26
 Pop, Ioan – 213
 Pop, Ștefan C. – 28
 Pop, Traian H. – 29
 Popescu Tăriceanu, Călin – 103
 Popescu, Cristian Tudor – 171
 Popovici, Aurel C. – 16, 123, 124, 125, 126, 128, 137, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154
 Popovici, Dumitru – 225
 Popovici, George – 124
 Pop-Reteganul, Valeriu I. – 29
 Porter, Roy – 184
 Prodan, David – 219, 220, 221
 Prusia – 212
 Pușcariu, Sextil – 82, 215

R
 Râșnov – 175
 Rațiu, Ion – 33, 35, 46, 49, 144, 186, 195, 199
 Rebreanu, Liviu – 29
 Renan, Ernest – 155, 177
 Renner, Karl – 149, 150

Renouvin, Pierre – 98
 Reșița – 18, 202
 Retegan, Simion – 175, 176, 212
 Ritter, Harry – 156
 Rokkan, Stein – 89-91, 94, 105, 106
 Roma – 209
 România – *passim*
 Rosenau, James – 116
 Rosetti, Radu – 212
 Roșia Montană – 214, 215
 Roth, Andrei – 170, 173
 Roth, Hans Otto – 130
 Roth, Stephan Ludwig – 100
 Rousseau, J.J. – 156
 Rusia – 212, 216, 224
 Rusu-Șirianu, Ioan – 28

 Șaguna, Andrei – 17, 49, 128, 139, 176, 209, 228
 Salat, Levente – 162, 163, 164
 Sankt Petersburg – 224
 Sardinia – 115
 Sartori, Giovanni – 24
 Satu Mare – 18
 Savoia, Eugen de – 17, 79
 Schadron, Georges – 62
 Schlattner, Eginald – 13
 Scholten, O. – 30
 Schöpflin, George – 98, 104, 107, 162
 Schorske, Carl E. – 122, 143, 145
 Schröder, Gerhard – 109
 Schuller, Friedrich – 158
 Școala Ardeleană – 15, 221, 222, 224
 Sebeș – 18, 41
 Seișanu, Romulus – 126
 Șerb, George W. – 28
 Șerban, Nicolae – 28
 Serbia – 99
 Seton-Watson, R. W. – 226
 Severin, Adrian – 109

 Sfântu Gheorghe – 18, 93
 Shvetsova, Olga – 122
 Sibiu – 18, 29, 35, 47, 48, 49, 93, 144, 175, 176, 178, 180, 184, 223
 Sikó, Gergely – 213
 Șimleul Silvaniei – 18, 46
 Șincai, Gheorghe – 222
 Siseștean, Gheorghe – 162
 Siverson, Randolph M. – 117
 Slavici, Ioan – 17, 29, 68, 78, 79, 80, 162, 215, 216, 217
 Slovacia – 109
 Slovenia – 57, 178
 Smith, Anthony D. – 155, 157, 158
 Sofia – 104
 Șoimescu, I. N. – 124
 Spinelli, Altiero – 103
 Stalin, V.I. – 120
 Stan, Apostol – 181
 Starcevic, Ante – 119
 Stere, C. – 126
 Stewart, Houston – 126
 Stubb, Alexander – 109
 Stupineanu – 168
 Suci, Ioan – 28
 Suedia – 115
 Sugar, Peter F. – 161, 184
 Szántó, János István – 213
 Széchenyi, István – 121
 Székelyi, Mária – 163, 164
 Szell – 168
 Szűcs, Jenő – 104, 112, 124

 Tabajdy, Károly – 82
 Țara Bascilor – 115
 Târgu Mureș – 18, 93
 Tartler, Grete – 109
 Tăslăuanu, O. – 86
 Taylor, A. J. P. – 97
 Tcharykow, Vasiliev – 118
 Teich, Mikuláš – 184
 Tempea, R. – 222

Thun, Jaroslav – 122
 Țichindel, D. – 223
 Timișoara – 18
 Tincu, Avram – 25
 Tismăneanu, Vladimir – 172
 Tisza, István – 36, 43, 47, 56, 98, 130, 131, 133, 200
 Tisza, Kálmán – 66, 82, 92, 142, 161
 Todorov, Tzetan – 21, 172
 Tóth, Zoltán – 223, 224
 Traian – 219, 220
 Transilvania – *passim*
 Tudor, Marius – 24
 Turczynski, Emanuel – 219, 221, 223, 226
 Turda – 18, 46

 Ungaria – *passim*
 Ungureanu, Cornel – 14, 17, 53
 Urechia, V. A. – 124
 Urwin, Derek W. – 89, 90, 91, 94, 105, 106

 Văcărescu, Ioan Radu – 183
 Vaida Voevod, Alexandru – 22, 122, 126, 135, 146, 181, 182, 200

 Valonia – 110
 Verbőczy – 183
 Verdery, Katherine – 172
 Veyne, Paul – 28, 199
 Viena – *passim*
 Vlad, Aurel – 22, 28, 132

 Wagner, Ernst – 159
 Wallerstein, Immanuel – 107, 108
 Wandycz, Piotr S. – 140
 Weber, Max – 28
 Wekerle, Alexander – 36, 37, 56, 142, 199
 Wilhelm al II-lea – 99
 Woltmann, Ludwig – 126
 Wurm, József – 185

 Yzerbit, Vincent – 62

 Zăciu, Mircea – 89, 90
 Zalău – 18
 Zărnești – 176
 Zinnes, Dina A. – 117
 Zöllner, Erich – 125, 126,
 Zub, Alexandru – 156, 224, 225

Publicat de

CENTRUL DE
RESURSE PENTRU
DIVERSITATE
ETNOCULTURALĂ

400305 Cluj, str. Țebelei nr. 21, România

Telefon: +40 264 420 490, fax: +40 264 420 491

e-mail: info@edrc.ro

www.edrc.ro

Tipărit de

Telefon: +40 264 433894

e-mail: office@ammdesign.ro